

ALMÁSI GÁBOR – KISS FARKAS GÁBOR

Szöveggondozás és kapcsolatápolás

Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében

Zsámboky Jánost¹ (1531–1584) a kortársai jelzők egész sorával jellemezték: költő, történész, orvos, filozófus, antikvárius, könyvgyűjtő, császári tanácsos stb.² Jóllehet a „filológus” szó ebben a listában nem szerepelt (még csak elvétve használták a korban), Zsámboky korai követői nagy hangsúlyt fektettek filológiai munkásságára: „Az egyetemes kereszténységben a legnagyobb dicsőséget saját írásaival és a régi szerzők gyűjtésével szerezte, akiket mintegy halálukból támasztott fel” – írta az embléma-szerző Nicolaus Reusner.³ Egy másik történész, Jacques Auguste de Thou hasonlóképp Zsámboky publikációs tevékenységét helyezte a középpontba, s a későbbi biográfusok sem feledték a Zsámboky nevéhez köthető címek felsorolását. Míg Zsámbokyt ezáltal sok dicséret érte gyűjtő és kiadói munkájáért, filológiai munkásságáról nem sok szó esett. Ebben a tanulmányban Zsámboky, a filológus bemutatására vállalkozunk, nem feledkezve meg arról, hogy a filológiát a korban nem szabad külön kezelni (mint ahogy nem is kezelték külön) más, hozzá kapcsolódó „kulturális gyakorlattól”: a kéziratok és nyomtatványok kutatásától, a magánkönyvtárak tudatos felépítésétől vagy a hasonló barátokkal, patrónusokkal és kiadókkal fenntartott kapcsolatok ápolásától.

A Zsámboky János nevéhez köthető epitheton ornansok hosszú listája (melyet könnyedén folytathatnánk) egyszerre jelzi a reneszánsz kliens–patrónus rendszer komplexitását és a „humanisták” által felvállalt és ötvözni kívánt értelmiségi és társadalmi modellek összetettségét. Az univerzális értelmiségi, a Leon Battista Alberti-féle egyetemes ember ideája (mely messze túlélte a reneszánszt, gondoljunk csak a 18–19. század számos magyar tudósára) már a reneszánsz magyarországi értelmiség és a társadalmi elit bizonyos tagjai számára is modellként szolgált. Zsámboky ugyan nem tartozott a társadalom legfelsőbb rétegeihez, még ha apjának köszönhetően 18 évesen nemesi rangot szerzett is, de mindenképpen az elit tagjának tekinthetjük.⁴ Ugyanakkor amíg a nemesi cím magasabb

1 Zsámboky János (Johannes Sambucus) magyar és német nyelvű leveleit *Sambuky*, *Samboky* vagy *Samboki* néven írta alá. A szókezdő s-t a korban valószínűleg zs-nek ejtették. Vö. Johannes SAMBUCUS, *Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava*, Hrsg. Anton VANTUCH, Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philologische-Historische Klasse: Sitzungsberichte, 255(1968), 329–353.

2 A Zsámbokyról kialakított kortárs képhez lásd ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the East Central European Republic of Letters*, Leiden, Brill, 2009 (Brill’s Studies in Intellectual History, 185), 199–200.

3 „Maximam gloriam cum propriis scriptis elucubrandis, tum auctoribus veteribus recolligendis, & quasi a mortuis excitandis adeptus in orbe Christiano universo.” Nicolaus REUSNER, *Icones sive imagines virorum literis illustrium*, Argentorati, B. Iobinus, 1590, 395.

4 Anton VANTUCH, *Nové dokumenty k životu a dielu Jána Sambuca*, Historické Štúdie, 13(1968), 243–255.

társadalmi rangot jelentett, nem jelentette feltétlenül az arisztokrata társadalom szokásai-
val és reprezentációs eszközeivel való maradéktalan azonosulást. Zsámboky társadalmi
megbecsülése sokkal inkább műveltségén, az ebből következő kapcsolatain, illetve a csá-
szári udvarba való beágyazódottságán múlott, mint nemesi oklevélen. Ebből azonban nem
következik, hogy Zsámbokynak mint a német-római császár nemes udvaroncának ne kel-
lett volna szembenéznie olyan társadalmi elvárásokkal, amelyekkel a legtöbb 16. századi
filológusnak, humanista kiadónak sosem kellett számolnia. Ezek az elvárások elsősorban
a habitusával (szocializációs gyakorlatával) és önkifejezésével (öltözködési, életmódbeli
vagy megjelenési stílusával) függtek össze, és nem feltétlenül az udvari történelmi pozí-
ciójával szemben támasztott konkrét követelményekkel. Ez utóbbiak Zsámboky esetében
– talán nem függetlenül nemesi címétől – meglepően lazáknak tűnnek, különösen, ha
esetét a későbbi császári történetírókéval vetjük össze. Mint tudjuk, Zsámboky történelmi
munkássága elhanyagolható: a „császári historikus” cím végső soron csak egyike volt
(még ha a legfontosabb is) a számos megszerzett címnek, amelyet tehetségének, okos kar-
rierstratégiájának és szerencséjének köszönhetett. Meg kell jegyeznünk: nem sok olyan
császári hivatalnoki beosztás volt, amely a kötetlen intellektuális tevékenységet lehetővé
tette volna. A „történész” Zsámboky a rendkívüli kivételek közé tartozott, akit császári cí-
mei sosem akadályoztak abban, hogy udvari pozíciójától teljességgel független tevékeny-
ségeket folytasson. Éppen ellenkezőleg: ezek a címek csak tovább növelték antikváriusi,
költői, orvosi, történelmi, kiadói, szerkesztői, térképész és egyéb irányú működésének
rangját. E tevékenységek közül kétségkívül leginkább a gyűjtői és kiadói tevékenysége
inspirálta, ami fennmaradt levelezésének is központi témája volt.⁵

Zsámboky élete és udvari karrierje

Zsámboky János a kor viszonyaihoz képest rendkívül békés városban született, a gaz-
dag és etnikailag színes Nagyszombatban.⁶ Származására büszke volt és maradt is:

- 5 Johannes SAMBUCUS, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584*, Hrsg. Hans GERSTINGER, Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philologische-Historische Klasse: Sitzungsberichte, 255(1968), 7–324 (vö. VANTUCH, *i. m.*, ami Gerstinger munkájának folytatása). Habár Gerstinger Zsámboky legtöbb elérhető levelét közreadta, a neki címzett leveleket figyelmen kívül hagyta, mint ahogy a kiadások dedikációs leveleit is. Ez utóbbiakat közöljük: *Humanistes du bassin des Carpates*, II, *Johannes Sambucus*, eds. ALMÁSI Gábor, KISS Farkas Gábor, Turnhout, Brepols, 2013 (megjelenés alatt), amely előszóként e tanulmány francia fordítását is tartalmazza. A dedikációkat, a válaszleveleket és a Gerstinger óta megtalált leveleket is beleszámolva Zsámboky levelezése 340 darabra becsülhető, szemben a Gerstinger–Vantuch páros 193 levélből álló gyűjtésével.
- 6 Zsámboky életét bemutatja ALMÁSI, *i. m.* (2. jegyz.), 145–238; ARNOUD VISSER, *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*, Leiden, Brill, 2005 (Brill's Studies in Intellectual History, 128), 1–48; ALMÁSI Gábor, *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*, Száz, 139(2005), 889–922, 1131–1157; ANTON VANTUCH, *Ján Sambucus: Život a dielo renesančného učenca*, Bratislava, Veda, 1975. A Zsámbokyra vonatkozó hasznos szakirodalom a 18. századra megy vissza, pl. KARL G. WINDISCH, *Biographie: Lebensbeschreibung des Johann Sambucus*, Allergnädigst-privilegierte Anzeiger, 6(1776), 174–176, 183–184, 191–192, 205–208; UÓ, *Beitrag zur Lebensgeschichte des Johannes Sambucus*, Ungarisches Magazin, 4(1781), 414–423; 10(1787), 498–499;

publikációinak címlapján és egybeitt nem csak pánnómái származását, hanem nagyszombati eredetét is büszkén emlegette.⁷ Magyar származású apja, Péter három háznak volt tulajdonosa Nagyszombatban és kétszer volt a város bírása.⁸ János a családban elsőként részesült alapos oktatásban, amit mindenekelőtt édesapja nagylelkű támogatásának köszönhetett. 22 éven át tartó peregrinációja, amely 11 évesen a bécsi egyetemre való beiratkozásával kezdődött, még a 16. században is rendkívül hosszúnak számított. Minden jel szerint már a tanulmányút első, bécsi állomásától kezdve, vagyis az alig ismert grécista földrajztudóssal, Georg Rithaymerrel⁹ való megismerkedésétől a görög klasszikus kultúra megismerése került érdeklődésének középpontjába.

Zsámboky 1540-es évek eleji peregrinációja nem teljesen világos. A legvalószínűbb szcenárió, hogy egészen 1545-ig Bécsben marad, és innen egyenesen a wittenbergi egyetemre távozik, de itt az épp távol maradó Melanchthon előadásait feltehetőleg nem hallgatja.¹⁰ A következő évben a schmalkaldeni háború az egyetem diákjait távozásra kényszeríti, Zsámboky valószínűleg visszatér Bécsbe, hogy 1548-tól tanulmányait már a katolikus Ingolstadtban folytassa.¹¹ Itteni retorikaprofesszora, a Cicero-szakértő

ILLÉSY János, *Zsámboky János történetéről*, Száz, 34(1899), 524–532; Hans GERSTINGER, *Johannes Sambucus als Handschriftensammler = Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*, ed. Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Österreichischen Staatsdruckerei, 1926, 260–290; BÁLINT-NAGY István, *Der weltberühmte Historicus Johannes Sambucus (1531–1584) als Arzt, Südhoffs Archiv für Geschichte der Medizin*, 24(1931), 150–174; Endre BACH, *Un humaniste hongrois en France: Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551–1584)*, Szeged, [Prometheus], 1932; Imre VÁRADY, *Relazioni di Giovanni Zsámboky coll'umanesimo italiano*, Corvina, 15(1935), 3–54; GULYÁS Pál, *Bibliotheca Joannis Sambuci: Sámbocky János könyvtára*, Bp., szerzői kiadás, 1941, 7–118; TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., Akadémiai, 1988, 65–186.

- 7 Vö. Johannes SAMBUCUS, *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1564, 167.
- 8 Zsámboky édesanyjának származását homály fedi. Elépzhető, hogy a nemzetiségileg vegyes vagy szlovák Ivan Horváth Petranský családjából származott. VANTUCH, *Ján Sambucus, i. m.*, 243.
- 9 Lásd görög nyelvű versét *In Geographicum librum Georgii Rithameri, praeceptoris olim sui* = J. SAMBUCUS, *Δημιγορία hoc est conciones aliquot*, Basiliae, ex officina Ioannis Oporini, 1552, 94–95. Georg Rithaymerre lásd Christian GASTGEBER, *Griechischhumanismus an der Wiener Universität: Der erste Professor Linguae Graecae Georg Rithayer*, Graecolatina et Orientalia, 33–34(2012), 83–110.
- 10 Vö. GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyz.), 261–266; VANTUCH, *Ján Sambucus, i. m.*, 47–75; ALMÁSI, *The Uses of Humanism, i. m.* (2. jegyz.), 146. A lipcsei egyetem és ott Camerarius látogatása (amely minden nagyobb biográfiában elhangzik, mint pl. *uo.*, 145) felülvizsgálatra szorul, miután ez a feltételezés egyedül egy Camerariushoz intézett 1555-ös versen alapul (kiadása: J. SAMBUCUS, *Poemata quaedam*, Patavii, Gratosius Perchacinus excudebat, 1555, f. 29^v), amelyben azt állítja, hogy egyszer egy levelet vitt Bécsből Camerariushoz. Ezzel szemben nem intéz Camerariushoz verset a *Δημιγορία*-ban (lásd a 9. jegyzetet), amely tanári kapcsolataira nézvést a legtöbb információval szolgál. Ráadásul láthatólag a köztük váltott első levél 1566–1567 fordulójára datálható. Lásd [id.] Joachim CAMERARIUS, *Epistolarum libri quinque posteriores: Nunc primum a filiis [...] editae*, Francofurti, ex officina Paltheniana, 1595, 408–410; lásd még Zsámboky személytelen, Camerariushoz intézett emblémáját: SAMBUCUS, *i. m.* (7. jegyz.), 187.
- 11 Vö. bibliográfiájában említett ismeretlen művével: J. SAMBUCUS, *Tabellae dialecticae in usum Hefflmar, Viennae*, [n. a.], 1547 = J. SAMBUCUS, *Catalogus librorum quos Ioan. Sambucus vel suos typis edidit, vel bibliothecae aliena pignora prodidit, vel praecipue adhuc divulganda prae manibus habet*, Viennae, [n. a.], 1583. Újra kiadja BORSA Gedeon, James WALSH, *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus*, MKSz, 85(1965), 127–133 (fotómásolat: 128–129).

Veit Amerbach, illetve a matematikus-kozmozográfus Peter Apian egyaránt nagy hatással vannak rá. A strasbourgi akadémián eltöltött rövid idő után, ahol kiadja Lukianosz dialógusait,¹² 1550-ben érkezik Párizsba, itt ismerkedik meg a Collège Royal görög-professzoraival: Jean Dorat-val (aki később elnyeri a királyi poéta címet) és Adrien Turnèbe-bel, kora legkiválóbb francia filológusával. De Párizsban olyan tanárokkal is kapcsolatba került, mint a filozófia és retorika királyi professzora, Pierre de La Ramée (Petrus Ramus) vagy a matematikus Pascal Duhamel, hogy más párizsi humanistákat, mint pl. Denis Lambint ne is említsünk. Párizsban egy nyilvános és később kinyomtatott beszédben amellet érvel, hogy a gyerekeknek a költészet előtt prózát kell tanulniuk. 1552-ben filozófiából mesteri fokozatot szerez; ugyanebben az évben a bázeli Oporinus műhelyében már második könyve lát napvilágot.¹³ Új támogatók után kutatva 1552-ben félbeszakítja tanulmányait és visszatér Bécsbe, illetve Magyarországra, majd 1553-tól már mint az esztergomi érsek patronáltja az érsek unokaöccsével, Bona Györggyel Itáliába távozik. Két évvel későbbi versgyűjteményében a következőképp számol be Veit Amerbachnak a tanulmányaiban beállt változásokról: „Az orvostudománynak és Phoebus Apollónak szentelem magamat, amíg valami elegánsabbra nem lelek, ami az ízlésemnek is megfelel.”¹⁴ 1555-ben Padovában licenciát kap, de a doktori fokozatot elmulasztja megszerezni, feltehetően ennek horribilis költségei miatt. Tanulmányait azonban az egyetem falain kívül tovább folytatja Padovában, Bolognában és más itáliai városokban. Végül vágyai 1558-ban teljesülnek be, mikor végre sikerül a császári udvar familiárisaként (*aulae familiaris*) bekerülnie II. Ferdinánd császár patronáltjainak a körébe. Miután a császár a kegyébe fogadja, sikerül megszereznie fiának, Miksa főhercegnek a támogatását is, akiről az a hír terjed, hogy régi könyvek, kéziratok és tárgyak lelkes gyűjtője. Minthogy új udvari pozíciója (melyet a Magyar Kamara finanszíroz) nem jár konkrét feladatokkal, Zsámboky úgy értelmezi, hogy bevételét peregrinációjának folytatására és a már 1551–1552-ben Párizsban megkezdett kéziratgyűjtői tevékenységére fordíthatja.¹⁵ Hamarosan újra Itáliában és Franciaországban találjuk, majd ismét Itáliában, ahonnét (Nápolyból) 1563-ban Pozsonyon keresztül a könyvkiadóiról és metszőiről híres Németalföldre távozik.

Az utazásai közben felhalmozott könyv- és kéziratgyűjteménye ekkorra már valóban bámulatos, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy anyagi lehetőségei (mint magántanár és udvaronc) meglehetősen szűkösek voltak. De nemcsak a publikációs listáját gyarapította eredeti művekkel (például a ciceronianizmusról szóló dialógusá-

12 LUCIANUS, ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ ΣΑΜΟΣΑΤΕΩΣ *Διάλογοι οὐράνιοι, ἐνάλιοι καὶ νεκρικοί*: *Luciani Samosatensis Dialogi coelestes, marini et inferni*, Argentorati, apud Wolfium Cephalaeum, 1550.

13 SAMBUCUS, *i. m.* (9. jegyz.)

14 „Phoebo me ac medicis dedi colendum, / Donec magis accidit venustum / Et meo placet simul palato. / [Consultum hoc studio tamen propinquis / Et meae cuperem bonae salutis.]” SAMBUCUS, *i. m.* (10. jegyz.), 30–31.

15 Zsámboky első ismert, 1551-ben vásárolt kézirata Platón 22 dialógusát tartalmazza (GERSTINGER, *i. m.* [6. jegyz.], 291). Tevékenységének értelmezéséhez és Miksa ez irányú biztatásához lásd 1561-es és 1563-as leveleit: SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 61; TÉGLÁSY Imre, *Conrad Gesner és magyar barátai*, Orvostörténeti Közlemények, 112(1985), 195–209.

val), illetve a kincseit antik pénzermekkel és régi kódexekkel, hanem barátainak és kapcsolatainak számát is. Zsámboky, ahol csak járt, igyekezett korának legműveltebb humanistáival összeismerkedni. Semmi nem bizonyította jobban széles műveltségét, rangos kapcsolatait, humanista ízlését és tehetségét, mint az antwerpeni Plantin kiadónál megjelent gyönyörű *Emblemata*, ami nevét valóban híressé tette és egy ideig udvari előrejutásának is fő eszközévé vált.¹⁶

Az *Emblemata* életének központi műve, amivel a szerző maga is tisztában volt, amint azt a II. Miksa császárnak címzett embléma előtti önarcképe „aetatis XXXIII” is kifejezte. A publikáció ezen kívül tökéletesen egybeesett bécsi végleges letelepedésével. Huszonkét év folyamatos vándorlás után az ekkorra már nem csekély hírnévnek örvendő magyar humanista végre visszatért a császári fővárosba. Nevezetes könyv- és kéziratgyűjteménye nagyobbik részének már ekkor birtokában volt. Gyűjteményének helyt adó szobája („múzeuma”, ahogy ő nevezte) Bécs egyik turistanevezettségévé vált, de ami ennél is fontosabb, későbbi publikációinak fő tárházává.¹⁷ Zsámboky jelenleg kb. 600 kötetesre becsült, főként görög nyelvű szövegeket tartalmazó kéziratgyűjteménye (amelyet később elad a császárnak) az Alpokon túl minden bizonnyal a legnagyobb magánygyűjteménynek számított.¹⁸ A későbbi könyvtáros, Hugo Blotius is rendkívüli ösztönző erőt nyert e hatalmas gyűjteményből, így korábbi konfliktusaik dacára kész volt Zsámboky segítségére sietni, hogy kódexeit a császár megvegye. Így írt az uralkodónak:

Nem kétlem, hogy Zsámboky János kéziratok könyveinek megszerzésével gyűjteményed még kis ráfordítás mellett is meghaladná a francia király gyűjteményét, ami állítólag 400 kézirattal rendelkezik, s megközelítené a pápa vatikáni gyűjteményét. A régi görög kéziratok száma Felsőerdő császári könyvtárában 1000 fölé nőne, melyek közül több még teljességgel publikálatlan. Ezek után új és ritka kéziratok és könyvek legkülönbözőbb helyekről való megvásárlásával napról napra tovább ékesíteném gyűjteményed. Zsámbokyt utánozva már eddig is számos ritka, különleges és rendkívül hasznos és szórakoztató kéziratot gyűjtöttem Itáliában.¹⁹

16 Lásd VISSER, *i. m.* (6. jegyz.)

17 ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, *i. m.* (2. jegyz.), 178–183.

18 Hans Gerstinger az egykor Zsámbokyhoz tartozó kódexek közül 497-et (384 görögöt és 113 latint) tudott azonosítani a bécsi Nemzeti Könyvtárban (ÖNB). A könyvtár egyik későbbi munkatársa, a nemrégiben elhunyt Németh István további 88 címet talált az ÖNB állományában. Az ÖNB-n kívüli forrásokból Gerstinger további hatot nevezett meg, míg kilenc elveszett kódexet is felsorolt. (GERSTINGER, *i. m.* [6. jegyz.]) Mi további hat, eddig figyelmen kívül hagyott kódexet találtunk: Cod. Vindob. Hist. gr. 36; Cod. Lat. 249 az OSZK-ban; ms. 159 a groningeni Egyetemi Könyvtárban; ms. VLQ 62 a leideni Egyetemi Könyvtárban; Cod. B48, Burgerbibliothek Bern; továbbá Théodore II Doukas Lascaris *De communicatione naturalis libri VI.* c. elveszett kódexet. (A holland kéziratok azonosítását Kees Teszelszkynek, a berni kéziratét Monok Istvánnak köszönjük.) Így összesen 591 kódexet ismerünk Zsámboky egykori gyűjteményéből. Németh István listájának közzétételét fia, Thomas Németh engedte meg számunkra, lásd az *Humanistes du bassin des Carpates*, *i. m.* (5. jegyz.) függelékében. Zsámboky birtokában lévő nyomtatott művekre lásd GULYÁS, *i. m.* (6. jegyz.) Gulyás katalógusa alapján könyvtára 3327 nyomtatott művet tartalmazott, és ezzel Európában szintén a legnagyobbak közé tartozott.

19 „Non dubito, quin, si manuscripti Ioannis Sambuci libri accesserint et cultura deinceps mediocris adhibita fuerit, regis Galliae bibliothecam, in qua 400 tantum manuscripta volumina esse dicuntur, sit superata et illam summi pontificis Vaticanam proxime adaequatura. Erunt enim in hac Caesareae

A klasszikus és bizánci kéziratok helyreállításának, kijavításának és kiadásának programja már 1564-ben megkezdődött Németalföldön, melynek eredményeként az első könyvek 1565-ben és 1566-ban meg is jelentek a híres Plantin kiadó műhelyében. Zsámboky publikációi hamarosan minden eddiginél messzebbre vitték gyűjtői és közreadói hírnevét.²⁰ Miközben könyvei egymás után jelennek meg, a II. Miksa (1564–1576) irányában tett – ajándékkönyvekben, költeményekben, beszédekben és alkalmi írásokban kifejezett – gesztusai bőséges kompenzációra találnak címekben és anyagiakban egyaránt: a magyar és a császári kamarák terhére fizetett évjáradéka kilenc év alatt kb. 430 tallérra emelkedett.²¹ 1567-es házassági szerződésén már az alábbi aláírás díszelgett: „Philosophus und medicus Kayserlicher Maiestatis Historicus und Pfalzgraf oder comes Palatinus.”²² Jellemző magabiztosságára és fontosságába vetett hitére, hogy a szerződés megkötésekor a *comes Palatinus* címet (amelyet gyakran osztogattak külföldieknek is) nemhogy nem nyerte el, de addig még csak nem is kérvényezte: erre csak egy hónappal később kerített sort.²³ Egy gazdag bécsi patríciusz lány férjeként, letelepült családos emberként, majd hamarosan két lány és egy fiú apjaként Zsámboky rendkívül rövid időn belül épült be az udvar és a város életébe. Néhány évvel letelepülése után már két bécsi ház és egy, a magyarországi határhoz közel fekvő udvarház volt a birtokában.²⁴

Zsámboky karrierje hamar elérte a csúcst: 1569-ben még egy utolsó cím megszerzése (*consiliarius aulae*) és 1573-as utolsó fizetésemelése után hosszú stagnálás következett társadalmi presztízsből, kapcsolataiban és vagyonában. Akárcsak számos kortársának, hamarosan Zsámbokynak is fájdalommal kellett megtapasztalnia, mennyire kiszámíthatatlan az udvaroncok sorsa a császári udvarban. A fizetések rendre elmaradtak vagy késve érkeztek, olyannyira, hogy némi szerencse és megfelelő kapcsolatok nélkül rendszeres fizetésre senki sem számíthatott. Ebből következik, hogy egyetlen udvaronc se dőlhetett nyugodtan hátra vagy maradhatott huzamosan távol, hiszen az udvari kapcsolatok folyamatos ápolásra és bővítésre szorultak. Az 1570-es évek elejére Zsámboky sorra elveszítette legtöbb befolyásos patrónusát: meghalt Sigismund Seld (†1565), Siegmund von Herberstein (†1566), Mark Sinckmoser (†1569) és Johann Ulrich Zasius (†1570) is, a bécsi kormányzás oszlopos tagjai, s új támogatók megnyerése láthatólag nehézségekbe ütközött. Leginkább ez a körülmény magyarázza, hogy az újonnan érkezett flamand humanistával, Hugo Blotiuszal való híres rivalizálása során Zsámboky miért maradt alul, és 1575-ben a császári könyvtárosi állást végül miért Blotius számára alapították meg.²⁵

Maiestatis Vestrae bibliotheca volumina Graeca tantum et antiqua plus quam mille, quorum plurimum nusquam extant excusa. Eam ego quoque quotidie novorum et rarorum atque undique conquisitorum tam scriptorum quam librorum accessione illustrare conabor. In Italia Sambucum imitatus multa passim rara, singularia et lectu iucundissima utilissimaque scripta corrogavi.” Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, 7(1888), no. 4663. (1578. máj. 30.)

20 Zsámboky programját több helyen is kifejti, lásd pl. Diogenes LAERTIUS, *De vita philosophorum libri X*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1566, 3–6 (lásd az 52. jegyzetet).

21 ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 157–171. Vö. az utolsó lábjegyzettel.

22 Hans LIEBL, *Der Heiratskontrakt des Johannes Sambucus*, *Unsere Heimat*, 6(1946–1948), 183–184.

23 ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 167–168.

24 *Uo.*, 180–181.

25 *Uo.*, 186–190. Blotiusra lásd Paola MOLINO, „Die andere Stimme”: *La formazione di un intellettuale eras-*

Ekkor Zsámboky már kéziratának eladásával próbálta szorult anyagi helyzetét megoldani, de az üzletre (Blotius imént említett támogatásával) csak néhány évvel később került sor. Bármennyire tetemes is volt a vételi ár, a teljes összeget sosem fizették ki neki.²⁶ Az oly sok munkával, szenvedéllyel és szakértelemmel összegyűjtött, féltett kollektció eladása magyarázatra szorul. Egyfelől arra utal, hogy Zsámboky valóban nem látott más kiutat anyagi kríziséből. Másfelől azonban a tranzakció nem kevés pragmatizmusról és vállalkozói szellemről is árulkodik. Zsámboky tisztában volt vele, hogy a császár gyűjteményében kollektciója meg fog maradni, és nevét örökre megőrzi. Azt is tudta, hogy így legalább közel maradnak hozzá kéziratai, és továbbra is használhatja őket. A tízéves keresetével felérő vételár pedig nem kis összeg volt. Ugyanakkor azt is megjegyezhetjük, hogy nem az övé volt az egyetlen gyűjtemény, amely ebben az időben került a császári könyvtár állományába.

Zsámboky utolsó udvari éveit a megváltozott vallási-politikai klíma határozta meg. II. Miksa halálával (1576) Bécsben is befellegzett a vallási középút (*via media*) politikájának, s az ellenreformáció félelmetes sebességgel indult ellentámadásba. Lutheránizmus ellenére Zsámboky nem veszítette el udvari pozícióját; megpróbálta túlélni a kellemetlen politikai légkört és elkerülni a retorziókat, mint például ami gyermeke lutheránus keresztelődéért járt.²⁷

Annak ellenére, hogy címzetes udvari doktor volt, akinek a diploma hiánya ellenére jogában állt az udvaroncok gyógyítása, és hogy nevét megtalálhatjuk az egyetemi tanárookra vonatkozó dokumentumok között, sem gyógyítói, sem tanítói tevékenységének nincsenek nyomai. Udvari rangja minden valószínűséggel túl magas volt ahhoz, hogy a provinciális, vallási feszültségekkel terhelt egyetemen rossz pénzért tanítson, vagy (megfelelő tapasztalat nélkül) betegek gyógyításával fárassza magát – egy-két arisztokrata kivételével.

Zsámboky humanista kapcsolatai

Zsámboky János baráti és kapcsolati hálóját leginkább (az általa meglehetősen hanyagul őrzött) levelezése és az *Emblemata* különböző kiadásainak emblémadedikációi alapján lehet feltérképezni.²⁸ Az utóbbi módszer – amit az eddigi kutatás használt – azonban könnyen félrevezető lehet, még ha Zsámboky igyekszik is megnyugtatni későbbi olvasóit az *Emblemata* előszavában, hogy a számtalan dedikációt nem nagyozolásból illesztette a versekhez.

miano nell' Europa del tardo Cinquecento: Hugo Blotius (1534–1574), MA értekezés, Firenzei Egyetem, 2006; Uő, *L'impero di carta: Hugo Blotius, Hofbibliothekar nella Vienna di fine Cinquecento*, doktori értekezés, European University Institute, Firenze, 2011.

26 ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 193–196.

27 *Conspectus historiae Universitatis Viennensis ex actis, veteribusque documentis ab anno 1565. ad annum 1701. deductae*, ed. Friderich TILMEZ, Wien, Schwendimann, 1722–1725, I, 46. Vö. ALMÁSI Gábor, Paola MOLINO, *Nikodemismus und Konfessionalisierung am Hof Maximilians II.*, Frühneuzeit-Info, 22(2011), 112–128.

28 A dedikáltak nevét táblázatba foglalja VISSER, i. m. (5. jegyz.), 267–271.

Ne gondold, hogy ha néhány jól ismert személy nevet hozzáfűztem, azt túlzott ambícióból tettem. Ezeket az embereket nemcsak személyesen ismertem, miután életemet eddig külhoniak között töltöttem, hanem meg akartam ragadni a lehetőséget, hogy legalább némiképp kimutathassam hálámat szolgálataikért és a rólam a nyilvánosság előtt és írásban kifejtett jó véleményükért, és megemlékezhessek róluk.²⁹

Ha azonban az *Emblematát* teljesen kizárjuk a vizsgálódásunkból, és egyedül csak a megmaradt levelezésben megőrzött kapcsolatokra koncentrálunk, könnyen megfedkezhetünk azokról a személyekről, akik nem jelennek meg a levelezésben. Levelezéséből kiindulva viszont szükségszerűen Zsámboky tartós távkapcsolatai fognak kidomborodni. Így például Zsámboky feltételezhetően egyik legjobb bécsi barátján, a császári orvoson, Johannes Crato von Krafftheimen kívül alig tudunk valamit a magyar humanista bécsi kapcsolatairól,³⁰ mint ahogy a grécista Georg Tannerhez vagy a csillagász-matematikus Paul Fabritiushoz fűződő barátságáról sem (csak feltételezhetjük, hogy közeli barátai voltak, Tannerrel egy utcában is lakott). De hasonlóképp keveset tudunk meg magyarországi baráti kapcsolatairól is: például arról, ami korábbi tanítványához, Istvánffy Miklóshoz fűzte; vagy a másik nagy történészhez, Giovanni Michele Brutóhoz, akit már Itáliából vagy Franciaországból is ismerhetett; vagy a humanista Gyalui Torda Zsigmondhoz, akihez emblémát intézett, és akinek a halálára egy (elveszett) epitáfiumgyűjteményt állított össze; vagy a költő, botanikus és doktor Georg Purkircherhez, aki Zsámbokyt egy *epithalamiummal* lepte meg az esküvőjére.³¹ Ugyanakkor a helyi kapcsolatokra vonatkozó meglévő információk sem mindig biztatóak. Nem tudjuk például, Torda miképpen viszonyult Zsámbokyhoz, miután az a Bonfini *Decadesébe* fektetett munkáját, legalábbis Torda szemszögéből nézve a jelek szerint eltulajdonította; vagy hogy a pozsonyi doktor Nicasius Ellebodus és a bécsi humanista közötti viszony csak az utóbbi dolyfös viselkedése miatt maradt laza, vagy ebbe Ellebodus előítéletei és kisebbségi érzete is belejátszottak.³² A magyarországi kapcsolatokra való megmaradt utalások esetlegesek, mint ahogy például Verancsics Antalhoz fűződő barátságának a püspök levelezésében fennmaradt dokumentumai is. Ugyanakkor gyanús csönd veszi körül Zsámboky több bécsi riválisát is, mint például a híres tudós diplomatához,

29 „Quod vero aliqua clarissimorum virorum nomina addiderim, non ambitiose factum putes: nec enim hos novi solum, qui omnem adhuc aetatem apud exteros traduxi, sed ut pro meritis, memoriaeque et opinione de me publice, scriptisque eorum testata, gratiam hac saltem occasione aliquam haberem, id vero spectavi [...]”. SAMBUCUS, *i. m.* (7. jegyz.), f. A2^v.

30 Cratóra lásd J. F. U. GILLET, *Crato von Crafftheim und seine Freunde: Ein Beitrag zur Kirchengeschichte*, Frankfurt am Main, Brönnner, 1860, I–II; Howard LOUTHAN, *The Quest for Compromise: Peacemakers in Counter-Reformation Vienna*, Cambridge, University Press, 1997, 85–105.

31 ALMÁSI, *The Uses of Humanism, i. m.* (2. jegyz.), 70 és passim.

32 Ellebodus levelezésének legnagyobb részét a milánói Biblioteca Ambrosiana, D 196 inf. kódexe őrzi. Köszönjük Maurer Zsuzsannának az átiratok megmutatását, lásd pl. az 1571. máj. 14-i levelet (*uo.*, f. 1^v) és az 1575. febr. 13-i levelet (*uo.*, f. 85^v). Jóllehet Ellebodus gyakran kért Zsámbokytól kisebb szívességeket (pl. hozzá fordult filológiai és más tudományos kérdésekkel, különböző információkat szerzett be tőle, könyveket vásárolt tőle/rajta keresztül, használta a könyvtárát és a postához való hozzáférést stb.), ám kettőjük között minden jel szerint hiányzott a bizalom.

Ogier Ghiselin de Busbecqhez (Busbequius)³³ vagy a császári antikváriushoz, Jacopo Stradához fűződő kapcsolatát,³⁴ hogy Hugo Blotiusról már ne is beszéljünk.

Zsámboky legfontosabb külföldi kapcsolatai között a firenzei Piero Vettori és a bázei Theodor Zwinger emelkednek ki, akik több mint 24 éven keresztül rendszeres levelezésben álltak vele. Mindkét ember megtettesít valamit a magyar humanista személyiségéből és szellemiségéből. Amellett, hogy Vettori a 16. század egyik legelismertebb filológusa volt, az általa képviselt humanista típusának modellje is végtelenül vonzó lehetett, még ha oly nehéz volt is ennek követése. Az ősi, közismerten művelt firenzei családból származó Vettori már érett fejjel fordított hátat a politikának, a római udvar hatalmi játszmáinak és Firenze belső harcainak, hogy hátralévő életét a tanulásnak és tudománynak szentelhesse.³⁵ Zwinger vele szemben a sokoldalúan képzett egyetemi tudóst jelképezte, aki ismeretelméleti érdeklődését enciklopédikus ambíciókkal ötvözte. Bazel virágzó értelmiségi életéhez számos szállal kötődő polgárcsaládba született, s megélhetését házassága, egyetemi állása és doktori praktizálása révén biztosította.³⁶

Zsámboky tartós kapcsolatai szinte mind személyes ismeretségen alapultak. Míg Zwinger Padovában egyetemista társa volt, Vettorit itáliai utazásai során ismerte meg. E két ember Zsámboky kapcsolathálójának két kiemelkedően fontos gócpontjában élt: Itáliában és a mai Svájc területén lévő városállamokban. Itáliában legközelebbi kapcsolatban Vettori római barátjával, Fulvio Orsinivel, a velencei kiadóval, Paolo Manuzióval és fiával, Aldóval, illetve a híres ciceroniánus professzorral, a Rómában élő Antonius Muretusszal volt. Levelezett rajtuk kívül a vatikáni könyvtárossal, Guglielmo Sirletóval, vagy olyan ismert humanistákkal is, mint Carlo Sigonio vagy Bacio Valori.³⁷ Svájcban

33 A Zsámboky és Busbecq közötti konfrontáció híres esete Zsámboky kéziratának eladásához kötődik. A császár Busbecqet küldte a magyar humanista könyvtárának értékbécselésére, de a holland diplomata már sötétedéskor érkezett. Zsámboky ezt úgy értelmezte, hogy Busbecq „inkább a saját kódexeit szeretné a császárnak eladni, mint az enyémetek beajánlani”. Zsámboky Crato von Crafftheimnek (1573. nov. 20.) = SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 150.

34 Stradára lásd Dirk Jacob JANSEN, *The Instruments of Patronage: Jacopo Strada at the Court of Maximilian II: a Case-study = Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*, Hrsgg. Friedrich EDELMAYER, Alfred KOHLER, Wien, Verl. für Geschichte und Politik, 1992, 182–201; LOUTHAN, *i. m.* (30. jegyz.), 24–48; *L'Album fiorentino dei 'Disegni artificiali' raccolti da Jacopo e Ottavio Strada con saggi introduttivi di Thomas DaCosta Kaufmann e Dirk Jacob Jansen*, eds. Vittoria MARCHIS, Luisa DOLZA, Firenze, Edizioni dell'Elefante, 2002.

35 Vettoriról lásd *Clarorum Italarum et Germanorum epistolae ad Petrum Victorium Florentinum*, ed. Angelo Maria BANDINI, Firenze, 1758–1760, I–II; Lucia Cesarini MARTINELLI, *Pier Vettori e gli umanisti tedeschi = Firenze e la Toscana dei Medici nell'Europa del '500*, II, *Musica e spettacolo; Scienze dell'uomo e della natura*, ed. Giancarlo GARFAGNINI, Firenze, Olshcki, 1983, 707–726; Salvatore LO RE, *Piero Vettori e la nazione tedesca a Siena: Irenismo e inquisizione al tempo di Francesco de' Medici*, *Bollettino della Società di studi valdesi*, 123(2006), 52–92; Uő, *Tra filologia e politica: una medaglione di Piero Vettori (1532–1543)*, *Rinascimento*, 45(2006), 247–305. Lásd még a 112. és 134. jegyzeteket.

36 Zwingerhez lásd Carlos GILLY, *Zwischen Erfahrung und Spekulation: Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit*, I–II, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 77(1977), 57–139; 79(1979), 125–225; Paola MOLINO, *Alle origini della Methodus Apodemica di Theodor Zwinger: La collaborazione di Hugo Blotius, fra empirismo ed universalismo*, *Codices Manuscripti: Zeitschrift für Handschriftenkunde*, 56–57(2006), 43–67.

37 A GERSTINGER (SAMBUCUS, *i. m.* [5. jegyz.]) által publikált levelek mellett egy Marcus Antonius Muretushoz címzett levele megtalálható a római Vatikáni Könyvtárban: Lat. 6946, ff. 36–37. Pompilius Amaeseus bo-

Zsámboky jó kapcsolatot ápolt Zwinger nagybátyjával, a kiváló kiadóval, Johannes Oporinusszal; munkakapcsolat fűzte a nyomdai alkalmazottból önálló kiadóvá váló Eusebius Episcopiushoz; baráti viszonyba került a kiváló humanistával és orientalistával, Johann Löwenklauval, aki sokáig Bázélban élt, és mint látni fogjuk, Zsámboky kéziratának legszorgalmasabb kiadója lett; az ünnepelt humanista kiadóval, a Genfben élő Henri Estienne-nel; illetve a természettudós és bibliográfus Conrad Gesnerrel és annak követőjével, a zürichi Josias Simmlerrel.³⁸ Svájctól északra a legmegbízhatóbb kapcsolatai közé idősebb és ifjabb Joachim Camerarius tartoztak. Idősebb Camerarius, a lipcsei egyetem hellenistája, többek között Melanchthon egyik legkitartóbb levelezőtársa volt a 16. századi görög és latin filológia egyik kulcsfigurája. Ő, akit Zsámboky később (mint látni fogjuk) túl akart szárnyalni Plautus-kiadásával, valószínűleg már tanulóévei alatt hatással volt rá mint értelmiségi modell, ám a korábbi feltételezésekkel ellentétben személyes kapcsolatba csak a magyar humanista bécsi letelepedése után kerültek.³⁹ Camerarius Nürnbergben élő természettudós fiát, egy hatalmas híres botanikus kert birtokosát szintén a padovai egyetemen ismerte meg.⁴⁰ Bár Zsámboky számos német humanistával jó viszonyba került, ezek közül egyiknek sem mérhető a fontossága a Camerarius családeához.⁴¹ A németalföldi kapcsolatok, amelyek a negyedik gócpontot alkotják Zsámboky kapcsolati hálójában, mindenképp meghatározóbbnak tűnnek. A legmegbízhatóbb itteni kapcsolatai közé tartozott a bécsi humanista bizalmát soha el nem veszítő könyvkiadó, a francia származású Christophe Plantin, valamint a kartográfus, földrajztudós és antikvárius, Abraham Ortelius.⁴² Szintén kiemelkedő fontosságú volt a botanikus Carolus Clusius-hoz (Charles de l'Écluse) fűződő viszonya, akit Zsámboky már feltehetőleg Wittenbergből és Strasbourgból ismert, és aki később hosszú évekre Bécsbe költözött.⁴³ Érdekes módon a Clusius Leidenbe költözése utáni időszakból

loigni professzorhoz írt leveléhez lásd alább a 71. jegyzetet. Gian Vincenzo Pinelli és Zsámboky közötti (szórványos) kapcsolatra utal még Nicasius Ellebodus egyik levelében (D 196 inf. 69°), lásd a 32. jegyzetet.

- 38 A zürichi Zentralbibliothek „Simmler Sammlung” gyűjteményében található, Simmlerrel való levelezése még publikálatlan (1560, 1567–1568).
- 39 Vö. a 10. jegyzettel. Idősebb Camerariusra lásd Stephan KUNKLER, *Zwischen Humanismus und Reformation: Der Humanist Joachim Camerarius (1500–1574) im Wechselspiegel von pädagogischen Pathos und theologischen Ethos*, Hildesheim, Olms, 2000 (Theologische Texte und Studien, 8); *Joachim Camerarius*, Hrsgg. Rainer Kössling, Günther Wartenberg, Tübingen, Gunter Narr, 2003.
- 40 Franz RIMMER, *Joachim Camerarius II., ein Botaniker des XVI. Jahrhunderts*, St. Pölten, Gross, 1888.
- 41 Ezzel szemben a fiatalon elhunyt Petrus Lotichius Secundushoz fűződő kapcsolata egyértelműen mélyebb volt, mint a Camerariusokhoz való viszonya. ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 211–212. Német barátai közé tartoztak még Nicolaus Reusner, Georg Cassander, Johannes Sturm, Konrad Dasypodius, Fridericus Sylburgius, Nicodemus Frischlin és Henricus Porsius.
- 42 Szintén intim barátságra utaló nyomok vannak a flamand humanista Carolus Utenhoviussal (Karl van Utenhove) irányában. Lásd Utenhoviussal levelét: ÖNB, Cod. 9736, ff. 7–10, és Zsámboky Utenhoviussal címzett versét (f. 26^r–27^r), amelyet GERSTINGER kinyomtatott (SAMBUCUS, i. m. [5. jegyz.], 53–54). Lásd még Plantin 1583-as levelét: Hans GERSTINGER, *Ein gelehrter Briefwechsel zwischen Wien und den Niederlanden aus den Zeitalter des Humanismus*, Deutsches Vaterland, 6–7(1922), 8–14. Újra kiadva: *Supplément à la Correspondance de Christophe Plantin*, éd. Maurice van Durme, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1955, 203–204.
- 43 Clusius 1561-ben Zsámbokynak ajándékozott egy könyvet Párizsban (J. SCHONERUS, *Tabulae astronomicae*, Nürnberg, 1536). SAMBUCUS, i. m. [5. jegyz.], 349. Lásd Friedrich W. T. HUNGER, *Charles de l'Écluse:*

egyetlen levél sem maradt fenn, mégis feltételezhetjük, hogy Zsámboky haláláig barátok maradtak. Ekkor ugyanis Clusius epigrammák gyűjtésébe kezdett a barátoktól, többek között az ifjabb Joachim Camerariustól, Piero Vettoritól, az idősebb Janus Dousától, Janus Lernutiustól és Justus Lipsiustól, a német költőktől: Paulus Melissus Schedétől és Johannes Posthiustól, illetve a sziléziai doktortól, Peter Monautól.⁴⁴

Zsámboky tartós kapcsolatainak ez a rövid áttekintése a töredékes levelezés miatt szükségszerűen hiányos. Kapcsolati hálójának csak főbb csomópontjaira hívja fel a figyelmet, figyelmen kívül hagyva mindazokat, akikkel viszonya kevésbé mély vagy tartós volt (mint például a később tárgyalandó Hadrianus Juniusszal), vagy akiknek levelei egyszerűen nem maradtak fenn. Annyit mindenestre nyugodtan elmondhatunk, hogy Zsámboky a *respublica litterariában* valóban betöltötte az *Emblemata* által kijelölt előkelő pozíciót. Legmegbízhatóbb kapcsolatai többnyire filológusok, költők, gyűjtők, antikváriusok, természettudósok és kiadók voltak. Őket nevezték a korban általánosan humanistáknak, akik életüket az antikvitás megismerésére és utánzására irányuló kulturális tevékenységeknek szentelték. Néhány, szellemileg nyitott itáliai katolikust leszámítva protestánsok, illetve nikodémusok (vallási színlelők) voltak. Általában elmondható, hogy vallási, morális és filozófiai kérdésekben nem szívesen nyilatkoztak (a Zsámbokyval laza kapcsolatban álló Lipsius e szempontból kivételnek számít); elsősorban az antikvitás szerzőiről, könyvekről és tudományos kérdésekről fejtették ki nyilvánosan a véleményüket. Kizárólag férfiak, nemzetiségükre nézvést németek, itáliaiak, hollandok, magyarok, ausztriaiak és franciák, bár az utóbbiak, a jó néhány Franciaországban eltöltött év ellenére meglepően hiányoznak Zsámboky fennmaradt levelezéséből.⁴⁵ Többségük, akár csak Zsámboky, a középosztályból származott, s néhány kivételtől eltekintve kedvező társadalmi és anyagi körülmények között élt, a magyar humanistához többé-kevésbé hasonló helyzetben. Míg a társadalmilag alacsonyabb rangú „barátok” a megmaradt levelezésben alul vannak reprezentálva, Zsámboky kiadói projektjeiben – mint részletesen be fogjuk mutatni – mégis ők domináltak. Más szóval: míg Zsámboky tartós szellemi kapcsolataiban az életkor, társadalmi rang és értelmiségi presztízs bírtak meghatározó jelentőséggel, munkakapcsolataira ezeknek nem sok befolyása volt.

Zsámboky szövegkiadói programja

Amikor Zsámboky huszonkét év vándorlás után végül letelepedett Bécsben, már jelentős hírnevet tudhatott magáénak a *respublica litterariában*. Ennek a legfontosabb bizonyítéka az *Emblemata* volt, amelyet épp ekkoriban kezdtek nyomtatni Antwerpen-

Nederlandsch Kruidkundige 1526–1609, The Hague, Nijhoff, 1942, II, 17–19. Clusiusra lásd Florike EGMOND, *The World of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550–1610*, London, Pickering & Chatto, 2010.

44 Zsámboky feltehetőleg mindegyikükkel kapcsolatban állhatott, bár Dousára, Lernutiusra és Schedére vonatkozóan nincsenek bizonyítékaink. Lásd ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 75.

45 Zsámboky franciaországi tartózkodására lásd BACH, i. m. (6. jegyz.). A kivételek közé tartozott Jean Matal, aki ugyanabba az irénista körbe tartozott, mint pl. Cassander. Lásd Peter Arnold HEUSER, *Jean Matal: Humanistischer Jurist und europäischer Friedensdenker (um 1517–1597)*, Köln etc., Böhlau, 2003.

ben. Szinte életképszerű összefoglalását adja akadémiai peregrinációjának „A kutyák hűségének példája” (*Fidei canum exemplum*) feliratú embléma: lóháton, karddal az oldalán, két hűséges kutyája, Bombo és Madel kíséretében utazhatta be Európát és térhett végül vissza Bécsbe. Az emblémáról azonban lemaradt a Zsámboky mögött haladó szekér, amelyen az előző tizenkét évben összegyűjtött könyveit és kéziratait hozhatta magával, és amelynek végállomása szintén bécsi lakhelye lett. Az ezt megelőző időszakban Zsámboky szerény hírneve elsősorban azokon a személyes barátságokon alapult, amelyeket utazásai során Európa legnevesebb humanistáival kötött, még akkor is, ha már maga mögött tudhatott néhány – elsősorban pedagógiai érdekű – publikációt, s 1558-ban formális kapcsolatba került a császári udvarral. Az ezt követő időszakban viszont hírnevét elsősorban a céltudatos szövegkiadói programjának és az udvarral fenntartott, egyre erősebb presztizsú és biztosabb kapcsolatnak köszönhette. A szövegkiadói program alapját csakis egy kiváló könyvtár teremthette meg, és elképzelni sem lehetett volna ehhez jobb alapokat, mint Zsámboky magánkönyvtára, amelyben egyedülálló kéziratok sokasága volt megtalálható, és amelyeket minden bizonnyal már a gyűjtés során szövegkiadói szempontok alapján szelektált. Ahogy Arnoud Visser írja: „Zsámboky legfontosabb tőkéje a respublica litterariában az udvari kapcsolatai és a könyvtára voltak.”⁴⁶

Amikor Zsámbokyt különösebb korábbi érdemek nélkül hivatalosan *aulae familiaris*nak nevezték ki 1558-ban,⁴⁷ arra való hivatkozással hagyta ott Bécsset, hogy elsősorban antikváriusi küldetést hajt majd végre az udvar számára, azaz értékes kéziratokat fog gyűjteni. Jóllehet a gyűjteménye magángyűjtemény volt, Zsámboky állandóan hangsúlyozta, hogy kéziratai a köz hasznát is szolgálják. Már egy 1560 elején, Conrad Gessnernek írt leveléhez csatolta a birtokában levő ritka görög kéziratok jegyzékét, amelyeket – mint mondja – az előző, sietősen írt levelében elfelejtett felsorolni, és „amelyeket nagy költséggel a köz javára gyűjtöttem különös odafigyeléssel és szorgalommal”⁴⁸ De ugyanebben a Gessnerhez írt levélben ejtette el azt a célzást, hogy Miksa főherceg részben más magánemberek példáját követve, részben Zsámboky buzdítására antikvitások gyűjtésébe kezdett, s különös érdeklődést mutat a régi könyvek iránt. Zsámboky fő patrónusa tehát a külföldi gyűjtői tevékenységében Ferdinánd császár örököse volt, aki korábban már a protestáns császári tanácsnok és diplomata, Caspar Nidbruck gyűjtőtevékenységét is erőteljesen támogatta.⁴⁹ Három évvel később Zsámboky egy Nápolyból írt levelében újból kifejtette Miksa számára, hogy miért marad távol az udvartól ilyen sokáig:

46 VISSER, *i. m.* (6. jegyz.), 52.

47 A kinevezés körülményeire lásd ALMÁSI, *The Uses of Humanism, i. m.* (2. jegyz.), 147–152.

48 „...quos maximis sumptibus, et non sine ingenio ac industria coëgi ad communem utilitatem.” (1560. jan. 18.) Kiadva TÉGLÁSY, *i. m.* (15. jegyz.), 45. lábjegyzet. (A levél eredetije Zürichben található, Zentralbibliothek, Sammlung Hottinger, Ms. F. 61.98^{r-v})

49 Caspar Nidbruckról (Kaspar von Ni[e]dbruck, 1525–1557) lásd R. HOLTZMANN cikkét: *ADB* 52, 621–629; V. BIBL, *Nidbruck und Tanner*, Archiv für Österreichische Geschichte, 85(1898), 379–423.

Bizonyosan nem felejtette el Felséged, mekkora lelkesedéssel és vágyakozással igyekszem hazám, az egész földkerekség, és különösen a kereszténység hasznára válni, aminek Felséged színe előtt mind szavakkal, mind pedig példákkal tanúbizonyságát adtam, és Felséged szándékaimra igen jótékonyan és kegyesen áldását is adta. Ez sarkallt egyre hevesebben arra, hogy Franciaországot, Itáliát és más országokat is bejárjak azért, hogy olyan latin és görög könyveket gyűjtsek, amelyek gazdag tanúságát nyújtják mind a *humanitasnak*, mind pedig a vallásnak, és hogy ezek szövegjavításával vagy kiadásával a köz hasznára, és egyszersmind Felséged hírnevének ünneplésére szolgáljak.⁵⁰

Ez a filológusi és udvari szempontokat egyesítő szövegkiadói program már Zsámboky utazásainak utolsó állomásán, Németalföldön készen állhatott, és keveset változott élete végéig. Kérdéses persze, hogy a ténylegesen megjelent szövegkiadások miképpen illeszthetők be a keresztény humanizmus és a krisztusi ügy (*res Christi*) képviselőinek programjába. Egyértelmű, hogy Zsámboky buzgón gyűjtötte a kiadatlan kora keresztény és bizánci szerzőket, de érdeklődési körének ez az iránya – amennyire ezt a megjelent kiadások alapján sejthetjük – nem mutat túl a 16. századi humanizmus görög szöveggyűjtéssel szembeni odaadó tiszteletén és alapos szövegfeltárói tevékenységén.⁵¹

Két évvel később, már Bécsbe visszatérve a magyar humanista nyilvánosan is közléte szövegkiadói programját Diogenész Laertiosz *A jeles filozófusok élete és gondolatái* című munkájának dedikációjában, ahol művének patrónusát, Károly főherceget, Miksa császár testvérét szólította meg e szavakkal:

Fenséges Károly herceg, mivel bizony oly sok tanulmányi év, kiadás, vándorlás után azt vettem észre, hogy szellemem gyengébb annál, mintsem hogy önállóan, saját fegyverzetemmel tudjak alkotni valami kiválót, ami méltó az utókor megbecsülésére, ezért

50 „Meminit enim Tua Maiestas, quanto animi ardore, qua cupiditate studeam patriae totique orbi terrarum, imprimis vero Christi rebus prodesse; quod ego coram T[uam] M[aiestatem] pluribus verbis et vero exemplis testatus sum, ac T[ua] M[aiestas] benignissime atque clementissime voluntatem meam comprobavit. Ea re velut calcari vehementius incitatus denuo Galliam Italiam et alias regiones peragravi, ut libros graecos et latinos locupletes et idoneos cum humanitatis et religionis testes colligerem atque eis vel corrigendis vel edendis ad communem utilitatem ac T[uae] M[aiestatis] nomen celebrandum iuste uterer.” (1563. jan. 18.) Kiadva: SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 61.

51 A görög egyházatyák recepciójáról a 16. századi humanizmusban lásd Charles TRINKAUS, *In Our Image and Likeness*, Chicago, Chicago University Press, 1970; Irène BACKUS, *Lectures humanistes de Basile de Césarée: Traductions latines, 1439–1618*, Paris, Inst. d'Études Augustiniennes, 1990; *The Reception of Church Fathers in the West: from the Carolingians to the Maurists*, I–II, ed. Uő, Leiden, Brill, 1996; *Auctoritas patrum: Contributions on the Reception of the Church Fathers in the 15th and 16th Centuries*, eds. Leif GRANE, A. SCHINDLER, M. WRIEDT, Mainz, Philipp von Zabern, 1993; *Auctoritas patrum II: Neue Beiträge zur Rezeption der Kirchenväter im 15. und 16. Jahrhundert*, Hrsgg. Leif GRANE et al., Mainz, Philipp von Zabern, 1998; *I Padri sotto il torchio: Le edizioni dell'antichità cristiana nei secoli 15.–16.: Atti del Convegno di studi*, ed. Mariarosa CORTESI, Firenze, SISMEL, 2002. A szakirodalom gazdagsága ellenére elmondható, hogy az újabb kutatás elsősorban az *auctoritas patrum* befogadásának kérdésére koncentrált a katolikus–protestáns konfesszionális viták története során, és egyelőre nem rendelkezünk átfogó ismeretekkel a bizánci egyházatyákkal kapcsolatos eruditus, humanista kutatások történetéről.

azt a területet választottam magamnak, ahol szorgalmammal is el tudok érni valamit, és irgalmatlan munkával véghez tudom vinni, hogy ne mondhassák, barmok módjára semmittevésével töltöttem napjaimat. Ezért foglalkozom szívesen a régiek írásainak javításával, amelyek helyes megismerése üdvös és hasznos, és a feledés homályából a nyilvánosságra hozatalukkal, és leginkább ezért gyűjtöttem össze a könyvtáramat, amelyet nem egykönnyen cserélnék semmilyen kincsre. Amennyire erőm és szellemem engedi, ezeket mindenki számára szívesen teszem közzé, és nem engedem, hogy az eddig rejtőzködő tudós fők munkái még obskúrusabbak legyenek hanyagságunk következtében. Sohasem szoktam a nyomdászokat a kiadásuktól azzal elriasztani vagy késleltetni, hogy jutalmat kérnék vagy követelnék: elég jutalom nekem a köz haszna. A többi legyen a fuvarok dolga – csak legyenek olyan patrónusaink, akik támogatják ezeket a könyvkiadói vállalkozásokat, különösen azért, hogy a görög szerzők kiadása legyen könnyebb.⁵²

A 16. századi humanizmus kutatói számára ismerősen csenghet az értékes (különösen görög) kéziratok kiadásának programja, hogy ezáltal a köz tulajdonává váljanak mindazok a könyvek, amelyek eddig magánkönyvtárakban, a világtól elzárva lapultak, és jelentős költséggel szerezte be őket tulajdonosuk. Ennek ellenére több szempontból is különleges volt Zsámboky igyekezete: egyrészt kézíratainak túlnyomó része görög volt, ami nem volt jellemző gyűjtőköre a kor magánkönyvtárainak. Másrészt a korszak leghíresebb, nemzetközileg is ismert gyűjtői ritkán vállalkoztak személyesen a filológusi és szövegkiadói munkára. Egy Zsámboky szintjén álló korabeli gyűjtő általában komoly hivatallal vagy vállalkozással rendelkező magánszemély vagy arisztokrata lehetett, aki nem vállalt volna magára olyan filológiai kutatásokat, amelyeket a nagyszombati humanista tervezett. A kor nagy gyűjtői közül az egyedüli kivétel Fulvio Orsini, a Farnese család könyvtárosa volt, aki saját maga publikálta filológusi és antikváriusi munkásságának eredményeit.⁵³ Azok a nemzetközi hírű könyvgyűjtők és antikváriusok, akik Zsámboky környezetében felbukkantak – mint például Jean Grolier, a párizsi kincstárnok, akinek az *Emblemata* függelékeként megjelent értékes

52 „Equidem, Serenissime Princeps Carole, cum ingenium post tot annorum studia, sumptus, peregrinationes, imbecillius mihi advertam, quam ut meo, ut aiunt, Marte aliquid excellens posterisque dignum efficere queam, sumpsi mihi eam provinciam, in qua diligentia proficere aliquando possim, atque ne otio pecudum more vitam transegisse dicar, improbitate laborum consequi. Quare in veterum scriptis, quorum cognitio pura sanaque et utilis est, corrigendis, eque tenebris in lucem proferendis libenter versor; in idque potissimum librorum supellex mihi conquisita est, quam non facile magnis thesauris commutarim. Libenter enim quod per ingenium ac vires possum, cum omnibus communico, nec qui latuerunt, eruditorum patiar labores fieri negligentia obscuriores, nec ab eis edendis typographos ulla gratia expetenda, minus exigenda detertere aut morari unquam soleo: sat mercedis mihi publica est utilitas, cetera linquo avaris, modo sint patroni, qui conatus impressorum promoveant, ut ad Graecos praesertim excudendos sint faciliores.” LAERTIUS, *i. m.* (20. jegyz.), A2ⁿ–A3^r.

53 Orsini antikvárius-filológusi tevékenységéről, amely részben párhuzamos Zsámbokyéval, lásd Pierre DE NOLHAC, *La bibliothèque de Fulvio Orsini: Contributions à l'histoire des collections d'Italie et à l'étude de la Renaissance*, Paris, Vieweg, 1887 és G. A. CELLINI, *Il contributo di Fulvio Orsini alla ricerca antiquaria*, Roma, 2004 (Atti della Accademia Nazionale dei Lincei: Classe di scienze morali, storiche e filologiche: Memorie, IX, 18).

érmegyűjteményeinek képeit dedikálta a magyar humanista, vagy Thomas Rehdiger, Boroszló egyik leghíresebb patriciuscsaládjának leszármazottja, vagy a császári diplomata Ogier Ghislain de Busbecq, aki Zsámbokyhoz hasonlóan eladta kicsiny, de értékes gyűjteményét a császárnak, nem is beszélve Anton Fuggerről, akinek a fiát Zsámboky tanította Padovában – mind a régi kéziratok kedvelői voltak, de alapvetően tartózkodtak a a szigorúan vett filológusi munkától.⁵⁴ Együttal viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy Zsámboky karrierje nem hasonlítható a 16. századi filológusoknak ahhoz a csoportjához sem, akik egy nagy humanista könyvkiadó környezetében találtak munkát, mint például Sigismundus Gelenius, Frobenius házi filológusa vagy Friedrich Sylburg, a kevésbé neves, de kiváló hellénista, aki éveken át dolgozott a Wechel-nyomdák számára.⁵⁵ Zsámboky sem a szorgalmasan dolgozó filológusok, sem pedig a gazdag könyvgyűjtő patrónusok sorába nem könnyen illeszthető.

Amikor Zsámboky közzétette szövegkiadói programját a Diogenész Laertiosz-kiadás dedikációjában, s néhány hamarosan megjelenő kötetcímet is említett, már több fontos publikációt tudhatott maga mögött. Első közzétett munkái igen korán jelentek meg, és a bécsi letelepedéshez kapcsolható filológiai programot valójában egy régebbi program újraértelmezésének is tekinthetjük. Az élete végén, 1583-ban megjelent egylapos, saját maga által készített bibliográfiája szerint első műve, a mára elveszett vagy talán nyomtatásban soha meg nem jelent *Tabellae dialecticae in usum Hefflmari*, 16 éves korában készült, és minden bizonnyal egy magántanítvány számára foglalta össze a dialektikát.⁵⁶ Egy évvel később az ingolstadti egyetemen, a téli szünetben Zsámboky már Xenophón *Küropaidiájának* két beszédét fordította latinra.⁵⁷ Ahogy a kötet bevezetőjében elmondja, a fordításra az ösztönözte, hogy észrevette: a Francesco Filelfo által készített fordítás túl távol állt az eredetitől. Veit Amerbach, Zsámboky retorikaprofesszora az olvasóhoz szóló levelében ki is emelte, hogy bár az ifjú magyar diák fordításai nem hibátlanok, mégis közelebb állnak Xenophón szövegéhez, mint Filelfo vagy Willibald Pirckheimer változatai.

54 Jean Grolier-ről lásd A. J. V. LE ROUX DE LINCY, *Recherches sur Jean Grolier, sur sa vie et sa bibliothèque, suivis d'un catalogue des livres qui lui ont appartenu*, Paris, Potier, 1866; Anthony HOBSON, *Renaissance Book Collecting: Jean Grolier and Diego Hurtado de Mendoza: Their Books and Bindings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 3–70. – Thomas Rehdigerről: Albrecht W. J. WACHLER, *Thomas Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau*, Breslau, Grüson, 1828, 18–19; H. J. VON WITZENDORFF-REHDIGER, *Die Rehdiger in Breslau*, Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau, 2(1957), 93–106. – Ogier Ghislain de Busbecqről: Zweder VON MARTELS, *Augerius Gislenuus Busbequius: Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote: Een biografische, literaire en historische studie met editie van onuitgegeven teksten*, Groningen, Universiteit, 1989; Uő, *On His Majesty's Service: Augerius Busbequius, Courtier and Diplomat of Maximilian II = Kaiser Maximilian II*, i. m., 169–181. – Anton Fuggerről: Götz VON PÖLNITZ, H. KELLENBENZ, *Anton Fugger, 1555–1560*, Tübingen, Mohr, 1986.

55 Sylburgról lásd J. G. JUNG, *Vita Friderici Sylburgii, Wetterani Hassi, polyhistoris quondam magni*, Berleburgi, apud Joh. Jacob. Haugium, 1745; Karl PREISENDANZ, *Aus Friedrich Sylburgs Heidelberger Zeit*, Neue Heidelberger Jahrbücher, N. F.(1937), 56–77; Antonio RIGO, *Saracenica di Friedrich Sylburg (1595): Una raccolta di opere bizantine contro l'Islâm = I Padri sotto il torchio*, i. m., 289–310. A Wechel-nyomdákrol lásd Robert EVANS, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe: 1572–1627*, Past and Present (Supplement) no. 2, Oxford, Past and Present Society, 1975.

56 BORSA-WALSH, i. m. (11. jegyz.), 130.

57 SAMBUCUS, i. m. (9. jegyz.)

Jóllehet Amerbach nem szívesen bátorította a diákok stílusgyakorlatainak megjelentetését, Zsámbokyval mégis kivételt tett, mert a különleges szorgalmú diák nem volt eléggé lelkes az *artes liberales* irányában, és támogatást érdemelt tehetsége. Amerbach buzdításának meglett a hatása: 19 éves korában Zsámboky – aki ekkoriban már nemesember lett – újabb kötetet jelentetett meg, ezúttal Lukianosz néhány dialógusának latin–görög kiadását.⁵⁸ A dialógusok fordítása mellett a könyvben a párbeszédnek tartalmi szinopszistát és rövid összefoglaló verseket is közzétett, amelyek a későbbi Lukianosz-kiadásokban is megjelentek a 16. században és a 17. század elején. 1558-ig Zsámboky ezen az úton haladt tovább: rövid görög szövegek fordítását tette közzé. Megjelentette egy Libaniosznak tulajdonított levélírási értekezés első latin nyelvű nyomtatott kiadását, és két rövid imát, ismét csak latin fordításban, egy 13. és egy 8. századi bizánci szerzőtől. Ez utóbbi két munka forrásszövege már saját könyvtárából származott, jóllehet a szöveget csak fordításban tette közzé.⁵⁹ Eközben Zsámboky más jellegű humanista tevékenysége is szert tett bizonyos fokú publicitásra: költeményeinek első gyűjteménye a Xenophón-kiadás mellé kötve jelent meg, 1555-ben pedig megjelentette önálló verseskötetét, a *Poematát*.⁶⁰ Nem hanyagolta el a magyar történelem és humanizmus forrásainak közzétételét sem, és kiadta Petrus Ransanus, valamint Janus Pannonius műveit.⁶¹ A nagy népszerűsége szert tett *Emblemata* mellett Zsámboky másik teljesen önálló műve, a *De imitatione Ciceroniana dialogi tres* is azokban az években keletkezett, amelyeket Itáliában töltött, bár maga a mű csak 1561-ben jelent meg Párizsban, amit egy újabb kiadás követett 1563-ban Antwerpenben.⁶² Ez a mű jól illeszkedett a latin nyelvű imitációról szóló humanista munkák hagyományába, és annak ellenére, hogy viszonylag kevés eredeti gondolatot tartalmazott, nem maradt hatás nélkül: Zsámboky hangsúlyozta a gondolat és a tartalom fontosságát a szónokiasság és a kifejezésbeli választékosság felett; ezt később jeles olvasója, Gabriel Harvey is revelatívnek nevezte.⁶³ E műveket két parafrázis követte Cicero *Somnium Scipionis*ához és Horatius *Ars poeticájához*.⁶⁴ Az ebben az időszakban megjelent művek nagy részének jellegét pedagógiainak lehet nevezni: vagy görög szövegek voltak,

58 LUCIANUS, *i. m.* (12. jegyz.)

59 [PS.-]LIBANIUS, *Epistolarum conscribendarum methodus*, Basel, per Ioannem Oporinum, 1552; NILUS CABASILAS, *Oratio ad Deum*, Patavii, [Grazioso Perchachino], 1555; HIPPLYTUS THEBANUS, *De ortu, et cognatione Virginis Mariae libellus*, Patavii, Gratosius Perchacinus excudebat, 1556; [PS.-]PLATO, *Dialogi duo Platonis*, Viennae, Michael Zimmermann, 1558.

60 SAMBUCUS, *i. m.* (10. jegyz.) A költő Zsámbokyról lásd ALMÁSI, *The Uses...*, *i. m.* (2. jegyz.), 210–215.

61 [PS.-]PLATO (59. jegyz.); JANUS PANNONIUS, *Lusus quidam et epigrammata nunc primum inventa et excusa*, Patavii, [kiadó nélkül], 1559; PETRUS RANSANUS, *Epitome rerum Ungaricarum*, Vindobonae, Raphael Hofhalter, 1558.

62 A művet elemezte TÉGLÁSY, *i. m.* (6. jegyz.), 65–185. Lásd még Daniel ŠKOVIERA tanulmányát a *Johannes Sambucus*, Hrsgg. Christian GASTGEBER, Elizabeth KLECKER, Bécs, ÖAW, 2014 (sajtó alatt) kötetben, ill. VÁSÁRHELYI Judit, *Két XVI. századi magyarországi ciceroniánus*, ItK, 82(1978), 273–285.

63 H. S. WILSON, *Gabriel Harvey's 'Ciceronianus'* = Gabriel HARVEY, *Ciceronianus*, transl. Clarence A. FORBES, Lincoln, Nebraska, 1945, 69. Idézi Brian VICKERS, *The Myth of Francis Bacon's 'Anti-Humanism'* = *Humanism in Early Modern Philosophy*, eds. Jill KRAYE, Martin W. F. STONE, London–New York, Routledge, 2000, 135–158, itt: 144.

64 J. SAMBUCUS, *De imitatione a Cicerone petenda dialogi tres, nunc recogniti et aucti: Eiusdem Somnium Scipionis luculenta paraphrasi*, Antverpiae, excudebat Libertus Malcotius, 1563; J. SAMBUCUS, *Ars poetica Horatii et in eam paraphrasis*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1564.

amelyek fordítása iskolai gyakorlatként készült el (például Lukianosz vagy Xenophón művei), vagy a fő céljük az volt, hogy a diákok latin stílus- és kompozíciós készségét fejlesszék (például a Cicero- és Horatius-parafrázisok). Zsámboky ezenkívül számos alkalmi munkát és néhány rövidebb történeti művet is írt.⁶⁵

Az eddigiek fényében nyilvánvaló, hogy Zsámboky érdeklődése és célkitűzése alapvetően megváltozott az *Emblemata* (1564) megjelenését és bécsi letelepedését követően. 1565 után lényegében más jellegű és jelentőségű művei jelentek meg: Petronius és Lucretius kiadása 1565-ben, Arisztainétosz, Diogenész Laertiosz és Plautus 1566-ben, Janus Pannonius, Démétriosz Phaléreusz, Theophülaktosz és Nüsszai Szent Gergely 1567–1568-ban, hogy csak az első három, igen produktív év eredményeit soroljuk fel.⁶⁶ A szövegkiadói program irányváltása a Diogenész Laertiosz-kiadás dedikációjának első soraiban is megfigyelhető, ahol Zsámboky továbbgondolja Erasmus kiadói munkával kapcsolatos elmélkedéseit:

„Akik a régi szövegek helyreállításán és közzétételén munkálkodnak, nem kevesebb érdemet szereznek az emberi nem hasznára, mint ha saját szellemükből alkotnának valamit. Ugyanis amennyivel nehezebb más ügyében eljárni, mint a sajátunkban, és amennyivel nagyobb tekintély és tudomány foglaltatik a régi korok emlékeiben, mint a miénkben, annnyival nagyobb hála és dicsőség jár joggal minden derék ember részéről azoknak, akik azért dolgoznak a régi írók felkutatásán és korrigálásán, hogy azok közismertek legyenek.”⁶⁷

Azonban e publikációk sora nemcsak a korábbi, hanem az elkövetkező évek szövegkiadási programjától is különbözött. Az 1567. év újabb fordulópontnak látszik Zsámboky életében és filológusi munkásságában. A magyar humanista ebben az évben stabilizálta végleg pozícióját Bécsben azáltal, hogy beházasodott egy kereskedőcsaládba, és elnyerte a *comes palatinus* és a *medicus aulae* címekeket (a császári történetíró címet már egy évvel korábban megszerezte). Ugyanebben az évben hagyott fel a konkrét filológiai munkával azoknak a szövegeknek az esetében, amelyeket „kiadott”, néhány kivételtől eltekintve, mint az újabb Janus Pannonius-kiadás (1569) vagy Vegetius *Mulomedicinája*

65 A bibliográfiát lásd: ALMÁSI–KISS, *i. m.* (6. jegyz.), Appendix 1.

66 PETRONIUS ARBITER, *Satyrici fragmenta, restituta et aucta*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565; T. LUCRETIUS CARUS, *De rerum natura libri sex*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565; ARISTAENETUS, *Ἀρισταινέτου Ἐπιστολαὶ ἐρωτικαί*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1566; LAERTIUS (lásd 20. jegyz.); T. M. PLAUTUS, *Comoediae viginti*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1566; JANUS PANNONIUS, *Eranemus nunc repertus*, Viennae, Stainhofer, 1567; [Ps.-]DEMETRIUS PHALEREUS, *De epistolis doctrina*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1567; THEOPHYLACTUS Bulgariae Archiepiscopus, *Explicationes in Acta Apostolorum*, Coloniae, apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1567; GREGORIUS NYSSENUS et al., *De occursu Domini nostri Iesu Christi quinque diversorum scriptorum orationes*, Coloniae, apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1568.

67 „Qui in veterum scriptis restituendis atque producendis operam suam ponunt, non minus ii de hominum genere usibusque, quam si ex ingenio quiddam elucubrarint, mereri videntur. Quanto enim difficilium in alienis, quam propriis est versari, et quo maior est auctoritas rerumque veterum monumentis scientia, quam nostrorum comprehensa, hoc gratiam ab omnibus bonis inire laudemque asportare maiorem, qui illis eruendis ac emendandis, ut vulgo sint noti, occupantur, iustissime debent.” LAERTIUS (20. jegyz.), 3. Vö. ERASMUS, *Adagia*, 3,1,1.

(1574).⁶⁸ A következő évek szövegkiadásait, amelyek „Zsámboky könyvtárából” (*ex bibliotheca Sambuci*) jelentek meg, nagyobb részét már mások rendezték sajtó alá, jóllehet, mint látni fogjuk, már a korábbi évek kiadásainál is voltak közreműködők. Zsámboky filológiai tevékenységének ez a legkülönösebb jellegzetessége: tudós együttműködésének pontos feltárása további kutatásokat érdemel. Ugyanerre a sajátosságra hívta fel a figyelmet az éles elméjű protestáns történész, Jacques Auguste de Thou is Zsámboky életének rövid summázatában:

[...] a régi könyvek gyűjtésében oly nagy volt szorgalma, közzétételükben akkora a bőkezűsége, hogy egy szinten lehet említeni a legnagyobb férfiakkal, akik ezen a területen tevékenykedtek, jóllehet vagyona nem ért közelükbe. Erről bőséges tanúbizonytságot ad Nonnosz, a *Dionüszia* szerzőjének kiadása, Arisztainétosz, Eunapiosz, Hészükhiosz és mások művei, amelyek támogatásával jelentek meg. Akárhogy is, *inkább mások, mint a saját szorgalma által lett híressé.*⁶⁹

De Thou értékelése Zsámboky tevékenységéről egy olyan problémára utal, amelyet érdemes megpróbálnunk tisztázni. Valóban nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy pontosan mit tekinthetünk Zsámboky munkájának, és mit nem. Hogy erről kiegyensúlyozottabb képet alkothassunk, magukhoz a szövegkiadásokhoz kell fordulnunk segítségért, és megvizsgálunk, hogy maga Zsámboky mit tekintett saját munkája eredményének, és erről a modern szövegkritika milyen ítéletet formál. Kiindulópontként tekintsük át, hogy milyen szavakkal illeti saját kiadói és filológusi tevékenységét a nagyszombati humanista.

Zsámboky 1566-ban rövid beszámolót adott filológusi munkájáról Paolo Manuziónak, aki korábban humanista nyomdász volt Velencében, ekkoriban viszont már a pápai tipográfus tisztjét nyerte el.⁷⁰ Levelében arról számolt be, hogy közzétett (*edidi*) egy emblémagyűjteményt, magyarázatokat adott ki (*illustravi*) Horatius *Ars poeticá*jához, és kiadni készült (*edo*) Eunapiosz és Pseudo-Hészükhiosz első kiadását, hozzátéve, hogy „korrigáltam (*correx*i) Diogenész Laertioszt, Plautust és Petroniust”.⁷¹ Jóllehet Zsámboky

68 J. PANNONIUS, *Illius antiquis vatibus comparandi [...] omnia*, Vindobonae, Stainhofer, 1569; P. R. VEGETIUS, *Mulomedicina*, Basileae, Perna, 1574.

69 „[...] cuius ea fuit in veteribus libris colligendis diligentia, liberalitas in publicandis, vt principibus viris, qui hac re laudem consecuti sunt, quamuis in dispari fortuna, aequari debeat, quod Nonus Dionysiacōn scriptor, Aristaenetus, Eunapius, Hesychius Illustrius, alij eius beneficio editi abunde testantur, alioqui *aliena quam sua industria clarior*.” J. A. DE THOU, *Historiae sui temporis*, Parisiis, apud Ambrosium et Hieronymum Drovard, 1609, pars 2, tom. 4, 644 (kiemelés tőlünk). A negatív előjelű megjegyzésektől eltekintve de Thou szorosan követte Gesner életrajzát, lásd C. GESNERUS, I. SIMMLERUS, *Bibliotheca instituta et collecta*, Tiguri, Froshoverus, 1583, 493.

70 Paolo Manuzióról lásd: Anne Jacobson SCHUTTE, *The Lettere Volgari and the Crisis of Evangelism in Italy, Renaissance Quarterly*, 28(1975), 639–677; F. BARBERI, *Paolo Manuzio e la stamperia del popolo romano (1561–1570): con documenti inediti*, Roma, Gela, 1985; Paul F. GRENDLER, *The Adages of Paolo Manuzio: Erasmus and the Roman Censors = In laudem Caroli: Renaissance and Reformation Studies for Charles G. Nauert*, ed. J. V. MEHL, Kirksville, Thomas Jefferson Univ. Press, 1998, 1–21; Harry George FLETCHER, *Paulus Manutius in aedibus populi romani: The Campaigne for Rome = Aldus Manutius and Renaissance Culture: Essays in Memory of Franklin D. Murphy*, ed. David S. ZEIDBERG, Firenze, Olschki, 1998, 287–321.

71 „Dum a vobis absum, praeter numismatum opus edidi Emblematum ludos, Horatii Poeticam illustravi, Laertium, Plautum, Petronium correxi, Eunapium cum Illustrio et alia edo, omnia ex officina Platini.”

nem húz világos határvonalat a tevékenységek között, szövélasztása egyáltalán nem látszik önkényesnek: egyaránt az *edere*, *editio* szavakat használja saját, önálló szellemi termékének, az *Emblematának* a kiadására, illetve Eunapiosz és Pszeudo-Hészühkiosz mindaddig kiadatlan szövegeinek közzétételére.⁷² Mindhárom esetben koherensen használja az *editio* szót annak a kifejezésére, hogy egy korábban ismeretlen művet tesz közzé a nagyközönség számára. Ugyanakkor az *illustravi* terminust használja az *Ars poeticához* írt magyarázó jegyzetekre, mert ez a kommentár nem foglalkozott a szöveg megállapításával és javításával, csak értelmező és retorikai jegyzeteket fűzött Horatius költői tanításaihoz. Az *editio* tehát nem több, mint egy szöveg első kiadása, az *illustratio* pedig egy értelmező kommentár publikálása. Csak a harmadik csoportba eső szövegek esetében beszélhetünk szigorú értelemben vett filológiai-emendációs tevékenységről, amelyet Zsámboky a korrekció (*correxī* – javítottam) szóval jelöl. Jóllehet a modern szóhasználatban a filológusi-kiadói munka általában egyet jelent a szöveg megállapításával és korrigálásával, Zsámboky és kortársai számára ez a munkafázis élesen elvált az új szövegek közzétételétől és a már ismert források kommentálásától.⁷³ A Paolo Manuzio számára írt beszámolóból egyértelműen kiderül, hogy Zsámboky a *correxī* kifejezés által a tényleges filológusi munka igényét csak három szöveg, Diogenész Laertiosz, Plautus és Petronius kiadása során tartotta fenn magának.

Azt, hogy Zsámboky mennyire következetesen használja ezt a filológiai terminológiát, az élete végén saját műveiről kiadott bibliográfiában ellenőrizhetjük⁷⁴ (1. táblázat). Az *editio*, *illustratio* és *correctio* (vagy *emendatio*) kifejezéseknek itt is mindig világosan elkülöníthető jelentésük van. Zsámboky sehol nem keveri össze az *editio* fogalmát, amelyen azt érti, hogy saját maga vagy valaki más számára megteremti egy szöveg (első) kiadásának lehetőségét, a korrekció vagy az emendáció (*correctio*, *emendatio*) fogalmával, amely a filológusi-szövegkritikusi tevékenységre vonatkozik. Ugyanazok a kiadások, amelyeket Manuziónak szóló levelében említett (továbbá a Lucretius-kiadás) a kései önbibliográfiában a „részben kijavította” címke alatt szerepelnek („Plautum, Laërtium, Petronium, Lucretium partim emendavit”), és az alábbiakban talán a részlegességre való utalás okát is látni fogjuk.⁷⁵

SAMBUCUS (5. jegyz.), 72. Vö. a Pompilius Amasaeshoz szóló hasonló tartalmú levelet (1567. jan. 13.): „Ego septem authores δυσευρήτους περί σχημάτων collegi, *illustravi* παρεκβολαῖς δημηγορίας Xenophontis, Laërtium *correxī*, Eunapii philosophi et Illustrii poetæ *sub praelo sunt* Antverpiae ac nisi civile hoc calamitosumque ob religionis novae opinionem bellum in Belgicis arderet, iam absoluta fuissent omnia.” Parma, Bibl. Palatina, Ms. Parma 1019, fasc. IX, f. 13^r (kiemelések tőlünk).

72 Mindkét szöveget Hadrianus Junius adta ki: EUNAPIUS SARDIANUS, Εὐναπίου τοῦ Σαρδιανοῦ Βίου φιλόσοφου καὶ σοφιστῶν, e bibliotheca Ioan. Sambuci Pannonii Tirnaviensis, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1568; [Ps.-]HESYCHIUS MILESIUS, Ἠσυχίου Μιλησίου Ἰλλουστρίου περὶ τῶν ἐν παιδείᾳ διαλαμψάντων σοφῶν, ex bibliotheca Ioannis Sambuci Pannonii Tirnaviensis, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1572.

73 Zsámboky filológiai szótára alapvetően egyezik a kortárs humanisták szóhasználatával. Lásd Silvia Rizzo, *Il lessico filologico degli umanisti*, Roma, Ed. di Storia e Letteratura, 1973, 265–275, 319–323.

74 BORSA-WALSH, i. m. (11. jegyz.)

75 Lehetséges, hogy a „részben” jelző csak Lucretiusra vonatkozik, ugyanis a *De rerum naturā* Hubertus Gifanius adta ki egy Zsámboky által rendelkezésére bocsátott jegyzetelt kéziratból.

<i>fordítás</i> ⁷⁶	42350E Z XKK ² xhmf co <i>commentár</i> <i>korábban kiadatlan</i> <i>szöveg első kiadása</i>	"80uj ^a o <i>bővített kiadás</i>	<i>szövegkritika</i>
vertit ⁷⁷ interpretatus	artificii notatione illustravit ⁷⁸ illustravit ⁷⁹ artificio distinxit ⁸⁰	edidit ⁸¹ produxit ⁸² protulit ⁸³ collegit ediditque ⁸⁴ extulit ⁸⁵ vulgo legi curavit ⁸⁶ edendum curavit ⁸⁷	auxit ⁸⁸ aucta ⁸⁹ cum suo auctario ⁹⁰ correxit ⁹¹ emendavit ⁹² purgavit ⁹³ emaculatum edidit ⁹⁴ recognovit ⁹⁵ emendatiora edidit ⁹⁶

1. táblázat

- 76 A bibliográfiai adatok korrekciójánál BORSA–WALSH cikkét követjük (*i. m.*, 11. jegyz.).
- 77 „Conciones Xenophontis, post aliorum vertit” (SAMBUCUS, *i. m.* [9. jegyz.]); „Platonis Axioch: Alcibiad. vertit, interpretatus” ([Ps.-]PLATO, *i. m.* [59. jegyz.]); „Libanium et alios de ep[isto]lis formandis libellos vertit” ([Ps.-]LIBANIUS, *i. m.* [59. jegyz.]); „Nili precatationes, Hipolyti Thebani de ortu Mariae vertit libellum” (NILUS CABASILAS és HIPPOLITUS THEBANUS, *i. m.* [59. jegyz.]).
- 78 „Luciani opera scholis [sic], artificii notatione illustravit” (LUCIANUS, *i. m.* [12. jegyz.]).
- 79 „Horatii Poëticam, & Somnium Scipionis, paraphrasibus, & scholiis illustravit” (J. SAMBUCUS, *Ars poetica Horatii et in eam paraphrasis*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1564).
- 80 „Conciones Xenophontis [...] artificio distinxit” (SAMBUCUS, *i. m.* [9. jegyz.]).
- 81 „Carminum suorum velut pammotron edidit” (SAMBUCUS, *i. m.* [10. jegyz.]); „In Hippocratem lectiones antiquas edidit Zuingerus cum Hippocrate” (HIPPOCRATES, *Viginti duo commentarii*, Basel, Episcopus, 1579); „Palladium in defract: Hypocra. per Iunium Crassum edidit” (PALLADIUS et al., *Medici Antiqui Graeci*, Basel, Perna, 1581).
- 82 „Petri Ranzani Epitomen rerum Ungaricarum cum suo auctario primus produxit” (P. RANZANUS, *i. m.* [61. jegyz.]).
- 83 „Ioannis Stobaei Eclogas physicas protulit” (J. STOBÆUS, *Eclogarum libri duo*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1575).
- 84 „Gregorii Nazanzeni flosculos salutare collegit, ediditque” (GREGORIUS NAZANZENUS, *Sententiae et regulae vitae*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1568).
- 85 „Basilicorum summam extulit, per Leonclaium” (*LX librorum Basilikōn*, Basel, Episcopus, 1575).
- 86 „Constantini Ducis naturalium libros, e graeco latinis, per Auberium vulgo legi curavit” (Constantinus MANASSES, *Annales*, Basel, Episcopus, 1571).
- 87 „Rerum Hispanicarum tom. tertium edendum cum praefatione sua curavit” (Alvarus GOMECIUS, *De rebus gestis a Francisco Ximeno Cisnerio*, Francofurti, And. Wechel, 1581).
- 88 „Caesarum effigies cum historiis emendavit, auxitve” (Johannes HUTTICHUS, *Romanorum principum effigies*, Argentorati, Köpfel, 1552); „Consuetudines Hungariae iterum correxit, auxit” (Stephanus de WERBÓCZ, *Tripartitum*, Viennae, Nassinger, 1581).
- 89 „Emblemata aucta, & quintum recusa” (J. SAMBUCUS, *Emblemata*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1564–1576); „Iani Pannonii opera iterum emendatiora dimidioque aucta edidit” (JANUS PANNONIUS, *i. m.* [68. jegyz.]).
- 90 „Petri Ranzani Epitomen rerum Ungaricarum cum suo auctario primus produxit” (82. jegyz.).
- 91 „Homeri opera correxit, novis indicibus expedit. Argent. 1552” (Köpfel *Íliász- és Odüsszeia*-kiadására értve – Argentorati, Köpfel, 1550); „Vegetii Mulomedicinam correxit, purgavit” (VEGETIUS, lásd 68. jegyz.); „Consuetudines Hungariae iterum correxit, auxit” (lásd 88. jegyz.).

A Manuzio-levél és az önbibliográfia tanúsága alapján Zsámboky gondosan megkülönböztette egymástól a kiadói munka különböző fázisait, és csak a *correxit* vagy *emendavit* szóval jelzett kiadások tartalmaztak szövegjavításokat. Ezek jellegéről részletesen a következő fejezetben fogunk beszélni. Ezekről határozottan elválnak az edíciók (*editiones*), amelyek esetében egyszerűen egy kéziratot juttatott el más filológusokhoz vagy egy nyomdász-kiadóhoz, hogy abból egy *editio princeps*et készítsenek. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes esetekben Zsámboky ne esett volna túlzásokba saját filológusi munkáját illetően. Jó példa erre a Plótinosz-kiadás, amelyről a bibliográfia azt állítja, hogy „elsőként adta ki Plótinoszt görögül, akit saját maga javított”.⁹⁷ Az *Enneadesz* első kiadása valóban Zsámboky kéziratából jelent meg, és valószínűleg saját kezdeményezése volt a görög szöveg kiadása, amelyet addig a humanisták csak Marsilio Ficino széles körben hozzáférhető latin fordításából ismerhettek. 1577. április 13-i levelében megemlítette Johannes Cratónak, a császári orvosnak, hogy ki akarja adni Plótinoszt: „Elküldtem Plótinoszt emendálva és kollacionálva Ficino kiadásával, amit Perna [a nyomdász] kért.” Egy nappal később, 1577. április 14-én viszont már azt írta Theodor Zwingernek, hogy szeretné, ha valaki kollacionálná Plótinosz-kódexét Ficino fordításával: „Épp most küldöm a görög Plótinoszt Pernának, egy szépen javított és ritka kéziratot, szeretném, ha össze lenne vetve Ficino fordításával.”⁹⁸ Egyértelmű, hogy Zsámboky könnyebben el tudta túlozni saját filológiai hozzájárulását barátjának, Cratónak, mint Zwingernek, aki Bazelban dolgozott, ahol Pietro Perna is.⁹⁹ Valójában Zsámboky filológusi munkája ebben az esetben nem állt másból, mint hogy elküldte saját kéziratát Pernához,¹⁰⁰ amit a bázeli nyomdász hálásan meg is köszönt előszavában, bár Zsámbokyé csak az egyik kézirat volt a négy közül, amit felhasznált.¹⁰¹

92 „Caesarum effigies cum historiis emendavit, auxitve” (lásd 88. jegyz.); „Plautum, Laertium, Petronium, Lucretium partim emendavit” (Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565–1566).

93 „Vegetii Mulomedicinam correxit, purgavit” (lásd 91. jegyz.).

94 Lásd 97. jegyz.

95 „Aegynatem totum recognovit” (sosem jelent meg).

96 „Iani Pannonii opera iterum emendatiora dimidioque aucta edidit” (lásd 82. jegyz.).

97 „Plotinum à se emaculatum graecè primus edidit per Pernam”. BORSÁ-WALSH, *i. m.* (11. jegyz.), 128–129.

98 SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 212–213: „Misi Plotini codicem Graecum emendatum et collatum ad Ficini editionem Pernaë flagitanti”; „Mitto Pernaë Graecum Plotinum, optime correctum et rarum Codicem, quem cum Ficini Versione collatum velim.”

99 Pietro Perna, a protestánsnak megtért domonkos szerzetes Itáliát maga mögött hagyva és megházasodva termékeny nyomdát nyitott Bazelban. Perna elkötelezettsége a Plótinosz-kiadás iránt talán azzal áll összefüggésben, hogy régóta érdeklődött az orvosi, mágikus és neoplatonikus szövegek iránt. Ficino latin Plótinosz-fordítását már 1559-ben kiadta. Lásd L. PERINI, *La vita e tempi di Pietro Perna*, Roma, Ed. di Storia e Letteratura, 2002, 161–169.

100 Valójában Zsámboky jegyzetei csak a kézirat három folióján tűnnek fel (mostani jelzete: ÖNB, cod. phil. gr. 102: 108^r, 177^r, 184^v), mint azt Paul Henry megjegyzi: Paul HENRY, *Études Plotiniennes*, II, *Les manuscrits des Ennéades*, Paris–Bruxelles, Desclée de Brouwer–L'Édition Universelle, 1948 (Museum Lessianum: Section philosophique, 21), 271. A kéziratból úgy tűnik, hogy Zsámboky legalább részben összevetette Ficino fordításával saját görög kéziratát.

101 PLOTINUS, *Operum omnium philosophicorum libri LIV*, Bazel, Perna, 1580, α⁴. A kézirat szinte pontosan négy évvel később érkezett vissza Pernától (f. 3^r: „Remissus a prelo Pernaë 15. Apr. 1580”). Perna kiadásáról és forrásairól lásd HENRY, *i. m.*, 295–317. Perna előszavát kiadta PERINI, *i. m.* (99. jegyz.), 361–366.

Ha meg akarjuk magyarázni, hogy Zsámboky publikációs jegyzékében miért ilyen magas az *edíciók* száma, és ezzel párhuzamosan miért olyan kevés a *correctio* – azaz, hogy 1567 után miért nem foglalkozott szövegkritikával –, tekintettel kell lennünk arra a tényre is, hogy nagyrészt Itáliában összegyűjtött könyvtárának fő erőssége a kiadatlan szövegeket tartalmazó kéziratok nagy száma volt. Nyilvánvaló, hogy ezek számítottak könyvtára legnagyobb kincsének, mert a tulajdonos jóindulatán múlott, hogy más tudósok hozzáférnek-e ezekhez a szövegekhez. Ugyanakkor az egyetlen kéziratból ismert művek a könyvtár fényét, egyúttal tulajdonosuk hírnevét is növelték. Nem meglepő, hogy a számos kiadatlan kézirattal rendelkező magánkönyvtár tulajdonosa elsősorban az ismeretlen források publikálásában volt érdekelt, hiszen ezek növelték a könyvtár és tulajdonosa presztízsét, akinek a nevét meg lehetett említeni a bevezető paratextusokban vagy egyenesen a címlapon. Zsámboky esetében az „Ex bibliotheca Sambuci” felirat a címlapon egyfajta védjeggyé lett: a könyvtár szinte önálló intézmény voltára a magyar humanista is gyakran célzott, amikor harmadik személyben hivatkozott magára vagy *musaeum*áról beszélt.

Amikor Zsámboky filológiai alaposságának hiányáról beszélünk, figyelembe kell azonban vennünk, hogy az a szövegkiadói program, amelyet bécsi letelepedésekor eltervezett, aligha lett volna megvalósítható külső segítség nélkül. Arra is tekintettel kell lennünk, hogy a tágabban értelmezett *respublica litteraria* számára a kiadatlan művek hozzáférhetővé tétele lényegesen többet nyomott a latban, mint az a tényleges filológiai munka, amit egy szövegre a kiadója fordított. Ahhoz, hogy szövegkiadási terveit a teljességében lássuk, ismét csak saját műveiről összeállított bibliográfiájához kell fordulnunk: itt jól látható, hogy egy évvel halála előtt a tervezett kiadások (összesen 28) majd akkora helyet foglalnak el a lapon, mint a már kiadott művek. Ennek fényében nem meglepő, hogy magában a bibliográfiában ajánlotta kiadásra egy-egy kéziratát a potenciális jelentkezők számára: „Korinthoszi Gergely, Jóannész Szikeliótész, Glükaiosz és Geörgiosz Diaretész kommentárjait Hermogenész retorikájához könnyedén közzétehetné bárki, aki akarja.”¹⁰² Nem meglepő, hogy ez a hozzáállás a kortársak számára az önzetlenség szokatlan mértékű megnyilvánulásának tűnhetett, még akkor is, ha tisztában voltak azzal, hogy a közérdek szolgálatának hangsúlyozása Zsámboky személyes hírnevének növelését is eredményezi. Zsámboky barátai, levelezői és a kiadott művek dedikációinak szerzői egyöntetűen kiemelték, hogy milyen önzetlenül és bőkezűen adakozott kincseiből a humanista világ számára.¹⁰³

102 „Greg. Corinthii, Ioan. Syceliotae, Glycae, Dyaraeti comment. in Hermog. qui volet, facile communicabit”. BORSA-WALSH, *i. m.* (11. jegyz.), 128–129. A nagylelkű ajánlat az ÖNB cod. phil. gr. 15 és 16 tartalmára vonatkozott. Az első kéziratot Firenzéből szerezte 1576-ban. Vö. Herbert HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, I, *Codices historici, codices philosophici et philologici*, Wien, Hollinek, 1961, 147–148.

103 A számos hálaadás közül csak Löwenklau dedikációját idézzük: A. BONFINIUS, *Symposion trimeron sive pudicitia coniugali et virginitate dialogi*, III, [ed. Johannes LEUNCLAVIUS], Basileae, ex officina Oporiniana, 1572, †6: „Equidem si libere profiteri, quod sentio, debeo: facis tu profecto perbenigne, qui libros utiles studio tuo perquisitos et aere non exiguo coemptos non apud te privatim abditos esse pateris, sed liberali manu cum omnibus lubens communicas. Debeunt hoc nomine tibi tam litterae, quam litterati omnes ubique terrarum neque beneficia tua praedicare desinent, qui non elaboros ipse

Ezenfelül két további okot is említhetünk, amiért Zsámboky oly sokszor másokra hagyta a szövegkiadás fáradságos munkáját: az egyik a filológiai beállítottsága, a másik pedig Bécs marginális helyzete. Amikor Zsámboky nem változtatott az első kiadásban, *editio princeps*ként megjelenő kéziratok szövegén, egyrészt kora általános filológiai szokását követte, másrészt pedig saját filológusi krédóját is kifejezésre juttatta. Ezt jól mutatja az, hogy miként tette közzé Arisztainétosz szerelmi leveleit, amelyek 1566-ban jelentek meg először Plantinnél.¹⁰⁴ Ahogy a címsor leszögezi, a mű Zsámboky könyvtárából került elő, és a Plantin kiadó tette közzé, de a tényleges szövegkiadó nevét sehol nem említi a kötet.¹⁰⁵ A forrásul szolgáló kézirat, amely egykor Zsámboky tulajdonában volt, ma is a legfontosabb és az egyetlen teljes kézírata a műnek (mai jelzete: ÖNB, cod. phil. gr. 310).¹⁰⁶ A kéziratban található bejegyzés szerint 1561-ben vásárolta a kódexet, valószínűleg Dél-Itáliában, és 1564-ben juttatta el Plantinhez Antwerpenbe. Németalföldről 1566. június 3-án érkezett vissza egy másik bejegyzés tanúsága szerint.¹⁰⁷ A kötet paratextusai további részleteket árulnak el a kiadás folyamatáról: a hat évre kibocsátott császári privilégium 1564. március 17-án kelt Brüsszelben, a Philipp von Winneberg báróhoz szóló ajánlás pedig 1565. július 13-án. Dedikációjában Zsámboky kiemeli Arisztainétosz irodalmi érdemeit, de egy szót sem veszteget a kiadás elveire – ennek oka minden bizonnyal az lehetett, hogy a kézirat ekkor már egy éve Plantinnél volt, és az antwerpeni nyomdász segédje, Frans Raphelengius készítette elő a kéziratból a kiadást, ahogy az Plantin könyveléséből kiderül.¹⁰⁸

Mint látni fogjuk, az *editio* előkészítésének alapelve Zsámboky számára az volt, hogy a kézirati forrás minden olvasatát megőrizze, és emendált kiadás helyett pontos átiratot készítsen. Ez a hozzáállás jól megfelelt filológusi célkitűzésének és személyes helyzetének is. Zsámbokynak a könyvkiadás és -kereskedelem nemzetközi központjain keresztül (Antwerpen, Bazel, Köln, Majna-Frankfurt) kellett kiadásait megjelentetni,

tantum Apolline digna, sed etiam aliis ad usum publicum elucubranda suppedites et urgere non cesses, ut in iis velut extrudendis nequaquam segnes sese praebeant.” Vö. J. CAMERARIUS [JR.], *Libellus gnomologicus*, [Lipsiae], [Voegelin?], 1569, 23–24.

104 ARISTAENETUS, *i. m.* (66. jegyz.)

105 Zsámboky eredetileg Philón *De virtutibus*ával együtt akarta kiadni Arisztainétosz leveleit, de Plantin észrevette, hogy a Philón-szöveg már megjelent, ráadásul jobb kéziratból, mint Zsámbokyé. Ezért azt végül nem nyomtatta ki annak ellenére, hogy a szedés már készen állt. Lásd Leon VOET, *The Plantin Press (1555–1589): A Bibliography of the Works Printed and Published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, I–VI, Amsterdam, van Hoeve, 1980–1983, I, 194.

106 A szöveg két másik ismert kézírata erről készült másolat. A kézirat sorsáról, amelyet Johannes Lascaris 1492-ben látott Pugliában, lásd ARISTAENETUS, *Epistularum libri II*, ed. Otto MAZAL, Stuttgart, Teubner, 1971. A kézirat végén található két epigramma szerzőségéről lásd André JACOB, *Une épigramme de Palaganus d'Otrante dans l'Aristénète de Vienne et le problème de l'Odyssee de Heidelberg*, *Rivista di studi bizantini e neellenici*, n. s. 25(1988), 185–203.

107 Otto MAZAL, *Die Textausgaben der Briefsammlung des Aristainetos*, *Gutenberg-Jahrbuch*, 43(1968), 206–212.

108 VOET, *i. m.* (105. jegyz.) Az első kiadások gyakran készültek egyetlen kézirat alapján, amely emiatt sokszor meg is semmisült, miután a szedés során ívfüzetekre szedték. Zsámboky kézírata szerencsére elkerülte ezt a sorsot, talán mert birtokosa tudatában volt egyediségének. Vö. Alphonse DAIN, *Les manuscrits*, Párizs, Les Belles Lettres, 1975, 160–161.

hogy elérjék a humanisták szélesebb közönségét. Ezek földrajzilag távol estek Bécestől, az otthonától és az udvar székhelyétől. Görög és latin szerzőket nemzetközi humanista közönség számára a 16. század közepi Bécsben nem lehetett megjelentetni: a császári városban nem működött olyan kiadó, amely elérte volna a kívánt közönséget, és rendelkezett volna a szükséges, klasszikus nyelvekben magasan képzett nyomdászokkal és korrektorokkal.¹⁰⁹ Ilyen kiadóból nem sok volt Európában, és Zsámboky szinte mind-egyikkel kapcsolatban állt. Ha figyelembe vesszük a kora újkori levéláramlás lassúságát és megbízhatatlanságát, szinte lehetetlennek látszik, hogy a korrektúrák és apróbb javítások eljussanak a nyomdától a filológusig, majd vissza. Zsámboky elhatározása, hogy a kódexeit úgy adassa ki, hogy a nyomtatott szöveg hűen képezze le a kéziratot, nemcsak annak adja igazolását, hogy az *editio*, a szövegkiadás tevékenysége nagyobb presztízsű volt, mint a *correctio*, az aprólékos szövegjavítás, hanem egyúttal racionális döntésnek is tűnik tekintettel a nyomda és a szövegkiadó közti szűkös kommunikációs csatornákra és a szövegkiadói program volumenére.

Mindez természetesen nem ad magyarázatot arra, hogy Zsámboky publikációi miért ritkulnak meg élete utolsó évtizedében, s miért nem jelenik meg (Plótinoszt leszámítva) klasszikus szövegkiadása 1576 után. Bizonyosan nem restsége vagy érdektelensége áll a jelenség hátterében, mivel leveleiben továbbra is állandóan a megakadó szövegkiadói, könyvnyomtatási munkálatokról panaszkodott.¹¹⁰ Bibliográfiája, amelyet egy évvel halála előtt nyomtatott ki, egyúttal a sikertelen vagy befejezetlen szövegkiadói vállalkozások miatti frusztrációja tanúbizonyságának is tekinthető.

Sikertelen vállalkozások

Ahogy fentebb már említettük, Zsámboky huszonnyolc lezáratlan kiadói vállalkozást sorol fel az élete végén összeállított bibliográfiájában.¹¹¹ Jóllehet ezek közül több nem tűnik többnek hirtelen jött ötletnél, bizonyos esetekben egyértelmű, hogy szándékai komolyak voltak. Arisztotelész műveinek közzétételéhez például saját állítása szerint mintegy hatvan kéziratot gyűjtött össze, és hosszú éjszakák fáradságos munkájával készítette elő.¹¹² Hippokratész műveihez is számtalan szövegvariánst és szövegjavítást

109 Sajnos a kor bécsi könyvkiadásának története – ahogy a korabeli bécsi cenzúra története is – még feldolgozatlan. Michael DENIS műve (*Wiens Buchdruckergeschicht bis 1560*, Wien, Wappler, 1782) épp korszakunk előtt ér véget.

110 Ezeket kimerítően elemzi H. GERSTINGER, *Zusammenfassung* = SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 285–318.

111 BORSA-WALSH, *i. m.* (11. jegyz.)

112 Zsámboky Arisztotelész-kiadásának részleteihez lásd SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 286–289. Első, a *Historia animalium*hoz és a *De generatione animalium*hoz fűzött konjektúrái egy 1568-ból származó, Piero Vettorihoz írt levélben tűnnek fel, *uo.*, 91. Javításait 1574-ben az Episcopus nyomdához küldte jegyzetek formájában egy nyomtatott Arisztotelész-példányban (valószínűleg a Vettori-levélben hivatkozott kiadás lehetett: ARISTOTELES, *Opera [...] omnia*, Basel, Bebel–Isengrin, 1550), és egészen haláláig türelmetlenül várta megjelenésüket. Annak ellenére, hogy Zsámboky megpróbált pénzügyi partnert keresni a kiadáshoz (először Henricus Stephanust, majd Andreas Wechelt, végül Wechel örökösét, Jean Aubryt), és Episcopus maga 32 tallért fizetett neki erőfeszítéseiert, a kiadás sosem jelent meg – vagy

gyűjtött össze 1561 körül két kéziratból és egy nyomtatványból,¹¹³ ezeket néhány későbbi korrekcióval együtt el is küldte Zwingernek a megjelenés reményében.¹¹⁴ 1568-ban két saját Quintilianus-kódexét kollacionálta két másik kéziratos forrással együtt, és tervezte is megjelentetésüket, amint az Arisztotelész-kiadás elhagyta a nyomdát.¹¹⁵ Minden igyekezete ellenére végül egyik kiadás sem valósult meg, részben a kiadói érdeklődés, részben Zsámboky idejének hiánya miatt.

A legjelentősebb és legemlékezetesebb Dioszkoridész szövegének javítása lett volna, amelybe Zsámboky rengeteg energiát fektetett mind szervezői, mind filológusi oldalról.¹¹⁶ A Dioszkoridész-kiadás helyi indíttatású volt, mert a császári udvar volt Pietro Andrea Mattioli nagy hírre szert tett és népszerű *De materia medica* kiadásának fő patrónusa is, amellyel Zsámboky versenyre akart kelni. Ezen felül Bécsbe került az öt Dioszkoridész-kézirat is, amely Busbecq és tudós botanikus útítársa, William Quackelbeen gyűjteményéből származott, köztük a gyönyörűen illuminált „Bécsi Dioszkoridészszal”.¹¹⁷ Saját kéziratát is beleszámolva összesen hét kódexet vetett össze, amelyek közül több Itáliából érkezett, és a nyomtatott kiadásokat is figyelembe vette a munka során.¹¹⁸ Kiadásának újdonsága egyszerre lett volna szövegkritikai, esztéti-

azért, mert a görög filozófiai szövegek iránt viszonylag csekély volt a kereslet, vagy mert a munka nem volt befejezve, ahogy azt Plótinosz esetében is láttuk. Egyik levelében Zsámboky a késlekedést a német közönség érdektelenségének tulajdonítja: „Pollicetur [Episcopus] se quidem impressurum, sed temporibus emmedioribus, quo philosophicae hae disputationes in Germanis refrixerint minusque vendabiles sint” (SAMBUCUS, *i. m.* [5. jegyz.], 237). Sajnos a Zsámboky jegyzeteivel ellátott példány eddig nem került elő. Arisztotelészhez hasonlóan nem jelent meg Geórgiosz Trapezuntiosz latin fordítása sem Arisztotelész természettudományos munkáiból, amelynek kézírata Episcopiusnál maradt (*uo.*, 306).

113 Petrus Lambecius még látta a Császári Könyvtárban ezt a jegyzetelt kiadást (a nyomtatott példány Aldus velencei, 1526. évi edíciója volt): „obiter significem extare in Aug. Bibliotheca Caesarea Hippocratis Opera, Venetiis typis Aldi Manutii anno 1526 graece in folio edita, quibus Joannes Sambucus, anno 1561, incredibili cura ac studio in margine codicis Aldini adiunxit aliquot mille varias lectiones manuscriptas ex pervetusto quodam codice manuscripto Tarentino et ex alio quodam codice manuscripto Fontemblensi, necnon ex exemplari quodam excuso quidem, sed plurimis locis Romae correcto.” Petrus LAMBECIUS, *Commentariorum de augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber sextus*, Wien, Cosmerovius, 1674, 6, 154. Zsámboky jegyzeteit végül Stephen Mack használta fel: HIPPOCRATES, *Opera omnia, cum variis lectionibus [...] partim depromptis ex Cornarii et Sambuci codd. in Caesar: Vindoboniensi Bibliotheca hactenus asservatis et ineditis [...]*, I–II, ed. Stephanus MACKIUS, Wien, Kaliwoda, 1743. André Rivier megállapítása szerint a Zsámboky által használt fontainebleau-i kézirat a BNF ms. gr. 2255 volt. A. RIVIER, *Recherches sur la tradition manuscrite du traité hippocratique “De morbo sacro”*, Bern, Francke, 1962, 163–166.

114 SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 307–309.

115 *Uo.*, 87. Kéziratai (ÖNB, cod. lat. 30, lat. 3101) megőrizték marginális jegyzeteit és szövegjavításait.

116 Lásd GERSTINGER kiváló összefoglalását (*i. m.* [110. jegyz.], 297–302). Vö. Alain TOUWAIDE, *Sambucus’ Project for a Critical Edition of Dioscorides, De materia medica = Proceedings of the 40 International Congress on the History of Medicine: August 26–30, 2006*, Bp., Societas Internationalis Historiae Medicinae, 2006, II, 639–644.

117 Quackelbeenről lásd Joseph E. OPSOMER, *Un botaniste trop peu connu : William Quackelbeen (1527–1561)*, Bulletin de la Société royale de botanique de Belgique, 93(1961), 113–130. Az ÖNB, cod. Med. gr. 1-ről lásd *Dioscurides: Codex Vindobonensis med. Gr. 1 der Österreichischen Nationalbibliothek*, Hrsg. Hans GERSTINGER, I–V, Graz, Akad. Druck- und Verlagsanstalt, 1965–1970.

118 Lásd a Fulvio Orsinihoz írt levelet (1575. dec. 8.). Nem tudjuk, hogy hozzájutott-e Busbecq minden

kai és botanikai természetű: azt tervezte, hogy új metszeteket készített a műhöz, és a Dioszkoridész által leírt 900 növény mellett mintegy 100 új növényt ismertetett volna barátja, Johannes Crato gyűjtéséből.¹¹⁹ A vállalkozás eleinte annyira ígéretesnek tűnt számára, hogy a reménybeli nyomdásztól 300–500 arany honoráriumot várt volna el.¹²⁰ Dioszkoridész kiadása azonban hatalmas befektetést igényelt volna, és kevés kiadó lett volna hajlandó versenyre kelni Mattioli népszerű munkájával. Végül Henri Estienne karolta fel a vállalkozást, aki éles szemmel választotta ki a humanisták művei közül az anyagi haszonnal kecsegtető kísérleteket. Bár Zsámboky felpanaszolta Estienne kapzsiságát (magyarán, hogy a vállalkozást jövedelmezővé akarta tenni), bizonyosan nemcsak pénzügyi okok miatt volt óvatos a francia kiadó a művel kapcsolatban. Mikor Estienne megkapta a magyar humanista szövegösszevetéseit és jegyzeteit, amelyeket Zsámboky már akár önállóan, a szöveg nélkül is hajlandó lett volna közzétenni, be kellett látnia, hogy a munka még messze nem ért a végéhez.¹²¹ Az új kiadáshoz szükség volt egy tapasztalt filológusra is, aki egyszer átnézi a szöveget, abból egy új latin fordítást készít és felügyeli a könyvnyomtatás folyamatát.¹²² Ezt a filológust végül Jean-Antoine Sarasin, a tudós orvos és botanikus személyében találta meg, akit be is mutatott Zsámbokynak.¹²³ Sarasin azonban rendkívül lassan haladt a munkával, és úgy tűnt, hogy nem is akar sietni: a Dioszkoridész-kiadás lett élete főműve. Ugyan a könyv tervezetét már az 1570-es évek végén elküldte Zsámbokynak azzal az ígérettel, hogy a magyar humanista kollációit megjelenteti a margón, jegyzeteit pedig a könyv végén, a kiadás valójában csak húsz évvel később, Sarasin halálának évében jelent meg.¹²⁴

kéziratához, vagy hogy beleszámolta-e ebbe Vettori kódexét, amelyet Firenzéből kapott (cod. Med. gr. 14), és amely a margóján három kézirat kollációját tartalmazza. A nehézségek ellenére nem hagyott fel a kiadás előkészületeivel, és kétszer is új anyagokat küldött Henri Estienne-nek (SAMBUCUS, *i. m.* [5. jegyz.], 234 és 259). Egy Camerariushoz intézett 1578-as levél (uo., 234) azt sejteti, hogy Zsámboky egy újabb kódexet kapott Rómából, és töredékeket Firenzéből, valószínűleg Orsinitől. Zsámboky kollacionálása részben a telejegyzetelt 1549. évi, párizsi görög kiadásban található: Bécs, ÖNB, *J.69.141. Monok István hívta fel a figyelmünket, hogy Dioszkoridész kiadásának létezik Chantillyben egy olyan példánya, amelyet ő maga korrigált, olvasott össze egy, általa, Fontainebleau-ban megtalált kézirattal. Emmanuelle Toulet, a Musée Condé könyvtára tájékoztatása szerint Aumale herceg megjegyezte könyvei katalógusa margóján: „Les marges de cet exemplaire sont couverte de notules grecques ajoutées par le célèbre médecin hongrois Jean Sambuc, ami de Paul Manuce, ainsi que lui-même l’atteste en quelques lignes écrites en latin sur la feuille de titre et datées de l’année 1561.”

119 Lásd Zsámboky levelét Piero Vettorihoz (1570. szept. 13.): SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 112–113.

120 GERSTINGER, *i. m.* (110. jegyz.), 299.

121 A Zsámboky jegyzeteivel teli bécsi példány és Sarasin nyomtatásban megjelent megjegyzései között hatalmas különbség van. Ha a mai bécsi példányt küldte el Zsámboky Estienne-nek (ezt sajnos nem tudjuk bizonyosan), akkor a szövegkiadás előkészítéséhez még komoly szellemi erőfeszítésre és további kutatásokra lehetett szükség. A *J.69.141 példány jegyzeteihez képest Sarasin kommentárjai rövidek, szelektívek és számos fontos hozzátelet tartalmaznak.

122 Lásd levelét Zwingerhez (1576. márc. 12.): SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 192; és Johannes Cratóhoz (1577. márc. 8., *uo.*, 210–211): „Nil prorsus ab Henrico. Sed facit suo more; ubi aliquid extorsit, proprium esse vult et captat fere sordidus et avarius ex nugis lucellum etc.” GERSTINGER, *i. m.* (110. jegyz.), 300.

123 Lásd Sarasin keltezetlen levelét, ÖNB Cod. 9736, f. 23^r–24^r. Részleges átírata: GERSTINGER, *i. m.* (110. jegyz.), 301.

124 DIOSCORIDES, Πεδாகίου Διοσκορίδου τοῦ Αναζαρβέως τὰ Σωζόμενα Ἀπαντα: *Pedacii Dioscoridis Anazarbaei*

Ekkorra a francia botanikus már átlaposan fellepött a magyar humanista kutatásain: további kéziratokat nézett át, új fordítást készített, és mintegy 140 foliónyi kommentárt fűzött a szöveghez, amely ékesen tanúskodik filológiai és botanikai jártasságáról. Zsámbokynak a belső margókon megjelenő szövegvariánsai és kötetvégi jegyzetei jelentőségükben elhalványultak Sarasin munkájához képest. A magyar humanista három és fél lapnyi kommentárjait a *Scholia* 141–144. lapján egy rövid megjegyzés vezeti be, amely tisztelettel adózik Zsámboky erőfeszítése és önzetlensége előtt, de egyúttal nem rejti véka alá Sarasin véleményét e jegyzetek értékéről:

Be kell vallanom, lesz ezek közt nem kevés olyan megjegyzés, amely nekem és neked [az Olvasónak] is a szükségesnél bizonytalanabbnak tűnhet, vagy az igazsággal és az orvosok régóta bevett véleményével kevésbé egyezőnek: mégis úgy döntöttem, hogy bármilyenek is, inkább ítélőszéked elé bocsátom őket, semmint hogy valamit vakmerően változtassak rajtuk. A te feladatod lesz, hogy jó szándékkal tekints rájuk, és azt a férfit, aki, amíg csak élt, a *respublica litteraria* üdvén fáradozott, e tévedések alól körültekintően felmentsd, ugyanis az udvari életet élve, amikor az orvosláson kívül annyi más dologgal kellett foglalkoznia, nem volt lehetősége, hogy minden egyes részletet teljesen feltárjon.¹²⁵

Egy másik jellegzetes és kudarcba fulladt vállalkozás volt Manuél Khrüszolórasz, Baziliosz Bészarión és Maximosz Planudész leveleinek kiadása az egyházatyák 600 levelével együtt.¹²⁶ A levelek egy részét (főképp Khrüszolóraszéit) Zsámboky id. Joachim Camerariusra bízta rá, akit nyilván vonzott a híres könyvgyűjtemény, noha nem ezért látogatott Bécsbe.¹²⁷ Az egyházatyák (Nazianzi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely, Aranyszájú Szent János és mások) leveleit Plantinnak küldte el.¹²⁸ Amikor Camerarius 1574-ben meghalt, és a Khrüszolórasz-levelek még mindig nem jelentek

Opera quae extant omnia, ex nova interpretatione Jani Antonii SARACENI Lugdunaei, Medici, Francofurti, Wechel, 1598. Sarasin szükségzaván nyilatkozik csak Zsámboky szerepéről a kiadás előkészítésében, és emiatt Olivier Reverdin, aki levelezésük ismerete nélkül csak az 1598. évi kiadást vizsgálta, szinte teljesen minimalizálta a magyar humanista szerepét Dioszkoridész közzétételében. Lásd O. REVERDIN, *Exposé, en forme de causerie, sur le Dioscoride de Jean-Antoine Sarasin = Médecine et morale dans l'antiquité*, éd. H. FLASHAR, Genève, Droz, 1997 (Entretiens sur l'Antiquité classique, 43), 365–381, kül. 374–376.

125 „Occurrent, fateor, haud ita pauca, quae ut mihi ita et tibi fortasse merito suspectiora aut veritati dudumque receptae medicorum opiniononi minus consentanea videbuntur: attamen malui, qualiacunque erant, iudicio tuo subiicere, quam temere nimiumve audacter quicquam immutare. Tuum erit, quicquid id est, aequi bonique consulere hominemque literariae Reipublicae quandiu vixit iuvandae quam studiosissimum pro tua prudentia excusare: quippe cui, ceu aulicum vitam agenti, quum alia quam medica saepenumero tractanda essent, ad amissum singula expendere non ita licuerit.” DIOSCORIDES, *i. m.* (124. jegyz.), 141.

126 Lásd BORSA-WALSH, *i. m.* (11. jegyz.), 128–129.

127 Zsámboky ifj. Joachim Camerariusnak adta Palladius *Epistolae de Indiae gentibus*ának kéziratát is, amelyet az a *Libellus Gnomologicus*ban publikált (lásd 103. jegyz.). Lásd az id. Camerarius Zsámbokyhoz írt datálatlan görög nyelvű levelét is: CAMERARIUS, *i. m.* (10. jegyz.), 412. Vö. GERSTINGER, *i. m.* (110. jegyz.), 294–295; ALMÁSI, *The Uses...*, *i. m.* (2. jegyz.), 219; néhány korrekcióval az alábbi jegyzetekben.

128 Lásd Nicasius Ellebodiushoz írt levelét (1573. márc. 26.), Milánó, Biblioteca Ambrosiana, ms. D 196 inf., ff. 126^{r-v}. Vö. a Busbecqhez írt dedikáció végével is: [PS.-]HESYCHUS MILESIUS, *i. m.* (72. jegyz.), 5.

meg, Zsámboky elérte, hogy Bonaventura Vulcaniushoz továbbítsák őket, aki Németalföld egyik legjelentősebb hellenistája volt, azzal a megbízással, hogy készítse elő kiadásukat.¹²⁹ Vulcanius azonban nem adta ki Khrüszolórasz leveleit, mert – ahogy azt Plantinnek elmondta¹³⁰ – nem volt megelégedve változatos témájukkal és stílusukkal, de a kéziratot mégsem küldte vissza Bécsbe. Mikor Zsámboky elunta a várakozást, Lipsius segítségét kérte a kézirat visszaszerzéséhez, mivel barátja, Dudith András állítólag vállalkozott volna a latin fordítás elkészítésére.¹³¹ Zsámboky halála után Dudith valóban élénken érdeklődött a levelek sorsa felől, de arra semmilyen forrás nem utal, hogy le akarta volna fordítani őket.¹³²

Hely hiányában nem térhetünk ki minden sikertelen kiadói vállalkozásra, bár kései levelezésének jelentős részében ezeknek az ügyét próbálja előremozdítani. Ezek a kísérletek sikertelenségükben is jól mutatják kiadói programjának léptékét. Arra is rávilágítanak, hogyan működtette filológusi hálózatát egy humanista könyvgyűjtő: erősen támaszkodott saját – véges hatókörű – kéziratgyűjteményére, Európát behálózó baráti körére és filológus segítőire.

Zsámboky filológiai tevékenysége

Ahogy már említettük, Zsámboky *editióit* olyan filológusok készítették elő kiadásra, akik közel éltek a kiadás helyéhez. Ezek a filológus „barátok” írták át, fordították latinra és emendálták a szövegeket, amelyeket közvetlenül vagy közvetve Zsámboky hozzájuk eljuttatott. Csak a *correxít* vagy *emendavit* szóval megjelölt kiadásai (Plautusa, Petroniusa, Vegetiusa) állnak közelebb a 16. századi filológia általános elvárásaihoz. A következőkben ezeket a kiadásokat vizsgáljuk meg alaposabban, és megpróbálunk fényt deríteni Zsámboky filológusi érdemeire.

Közismert, hogy a 16. század közepére a szövegjavításokat két nagyobb csoportba sorolták a humanisták, megkülönböztetve egymástól a fennmaradt kézirati olva-

129 Vulcaniusról lásd Alfons DEWITTE, *Bonaventura Vulcanius en de Officina Plantiniana (1573–1600) = Ex officina Plantiniana: studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520–1589)*, eds. Marcus DE SCHEPPER, F. DE NAVE, Antwerpen, Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, 1989, 591–597; Harm Jan VAN DAM, *The Blacksmith and the Nightingale: Relations between Bonaventura Vulcanius and Daniel Heinsius = Syntagmata: Essays on Neo-Latin Literature in Honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy*, éd. Dirk SACRÉ, Jan PAPPY, Leuven, Leuven University Press, 2009, 557–568.

130 Lásd Plantin levelét Zsámbokyhoz (1583. máj. 18.); lásd fentebb, 42. jegyz.

131 Lásd Lipsiushoz írt levelét (1582. máj. 1.): Tom DENEIRE, Jeanine DE LANDTSHEER, *Lipsiana in the Waller Manuscript Collection: In Particular an Unknown Letter from Johannes Sambucus (1582) and a Letter to Janus Dousa (1583) Reconsidered*, *Humanistica Lovaniensia*, 57(2008), 209–226, itt: 219.

132 Lásd Sylburgiushoz írt levelét (1585. febr. 25.): „Scripserat mihi se nescio cui typographo excudendum dedisse veterum patrum, ut vocantur, Graecorum epistolas supra 800, tum alios quosdam libros manuscriptos. Rogo te, ut de his epistolis, quid factum fuerit, me doceas, ut sciam an eas bonus aliquis in lucem emittere velit. Sum enim harum rerum et similium perquam studiosus.” Pierre COSTIL, *André Dudith humaniste hongrois (1533–1589) : Sa vie, son œuvre et ses manuscrits grecs*, Paris, Les Belles Lettres, 1935, 447.

satokon alapuló szövegjavításokat és a filológus nyelvi tapasztalatán alapuló, kitalált konjektúrákat (*emendatio ope codicum* és *ope ingenii*). Poliziano már a 15. század végén kifejezte elégedetlenségét azokkal a szövegjavításokkal szemben, amelyek mögött nem állt megbízható kézirati hagyomány, s a *Miscellaneában*, filológiai főművében gondolatmenete számtalanszor visszatér a közkézen forgó, mindenki által hozzáférhető vulgáta kézirati hagyomány (*exemplaria quae sunt in manibus*) és az egyedi, „rendkívül régi kódex” különbségtételéhez (*codex pervetustus, vetustissimus*).¹³³ A humanista filológus, akinek hozzáférése van a „régí kézirat”-hoz, nemcsak lenyűgöző nyelvi tudása és szellemes szövegjavításai, hanem privilegizált helyzete miatt is elválíik közönségétől.

A 16. század közepén a firenzei Piero Vettori (1499–1585) volt a kézirati hagyomány elsőségének egyik legerőteljesebb védelmezője a szellemes konjektúrákkal szemben.¹³⁴ Polizianohoz hasonlóan Vettori is eljutott arra a következtetésre, hogy a filológusnak szisztematikusan előnyben kell részesítenie egy jobb kézirat olvasatait ahelyett, hogy eklektikusan több kéziratból válogatná össze a variánsokat. Ezenfelül már azt is megfigyelte, hogy nem feltétlenül a régebbi kódexek őrzik meg a jobb szövegvariánsokat, hanem az új másolatok is lehetnek autentikusak, és a filológusnak az a feladata, hogy a kéziratoskat nem koruk, hanem szövegállapotuk teljessége szerint osztályozza. A konjekturális szövegkritika szerepe elhanyagolható Vettori életművében a régi kéziratosk fontosságához képest. A konjektúra Vettori felfogása szerint nem más, mint egy elhamarkodott és csak időlegesen érvényes vélemény, amely a megfelelő kézirati hagyomány megtalálásakor elvethető.¹³⁵

133 Sebastiano TIMPANARO, *The Genesis of Lachmann's Method*, transl. Glenn W. MOST, Chicago, Chicago University Press, 2005, 46. Lásd még Jill KRAYE, *Cicero, Stoicism and Textual Criticism: Poliziano on katorthoma*, Rinascimento, 23(1983), 79–110; Anthony GRAFTON, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship*, I–II, Oxford, Clarendon, 1983–1993, I, 9–100; John F. D'AMICO, *Theory and Practice in Renaissance Textual Criticism: Beatus Rhenanus between Conjecture and History*, Berkeley, Univ. of California Press, 1988; Pierre PETITMANGIN, *La terminologie philologique de Beatus Rhenanus = Beatus Rhenanus (1485–1547) : Lecteur et éditeur des textes anciens. Actes du Colloque International tenu à Strasbourg et à Sélestat du 13 au 15 novembre 1998*, éd. James HIRSTEIN, Turnhout, Brepols, 2000, 195–222; KECSKEMÉTI GÁBOR, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51.

134 GRAFTON, *i. m.* (133. jegyz.), 46–70. Lásd még Antonietta PORRO, *Pier Vettori: editore di testi greci: La 'Poetica' di Aristotele*, Italia medioevale e umanistica, 26(1983), 307–358; Raphaele MOUREN, *Un professeur de grec et ses élèves : Piero Vettori (1499–1585) (Étude en l'honneur du professeur Jean Irigoien)*, Lettere italiane, 59(2007), 473–506; Uő, *Piero Vettori éditeur, commentateur et traducteur*, Genève, Droz (megj. alatt). Vettori levélgyjűteménye ma részben a British Libraryben található, katalógusát lásd Cecil ROTH, *I carteggi volgari di Piero Vettori nel British Museum*, Rivista storica degli archivi toscani, 1,7(1929)/3, 1–34. Carlo Sigionióhoz fűződő kapcsolatáról lásd W. McCUAIG, *Carlo Sigonio: The Changing World of the Late Renaissance*, Princeton, Princeton Univ. Press, 1989, 50–60.

135 Vettori *Variae lectiones*ában egy-egy filológiai crux és konjekturális megoldása gyakran azzal a visszatérő megjegyzéssel fejeződik be, hogy csak egy jobb kézirat tudna végleges megoldást adni a problémára. Lásd pl. Petrus VICTORIUS, *Variarum lectionum libri XXV*, Lugduni, Temporal, 1554, 90 (6, 7); 323 (18, 9); 472 (25, 9). Amikor Varro *De lingua latináj*át adta ki egy unikális és régi velencei kéziratból a San Marco könyvtárából, Vettori igyekezett gondosan reprodukálni a kézirat hibáit is: „Petrus Victorius ac Iacobus Diacetius contulimus cum vetusto codice ex Divi Marci Bibliotheca literis longobardis

Zsámboky az idős Vettori nagy csodálója volt: a firenzei mester már elmúlt hatvan éves, amikor első levelét 1559-ben a magyar humanistához címezte, és ezt folyamatos levélváltás követte egészen Zsámboky haláláig.¹³⁶ Levelezésükből egyértelműen leszűrhető, hogy Zsámboky a firenzei patríciumot mesterének tekintette a filológiában, és barátai közül azon kevesek közé tartozott, akiket filológiai szaktudásával és olvasottságával is megpróbált lenyűgözni, ahogy azt az emendációk jegyzéke tanúsítja, amit Zsámboky két leveléhez is csatolt.¹³⁷ A Vettorinak címzett szövegjavítások összhangban állnak azaz a filológiai felfogással, amit az itáliai mester képviselt: a tizenegy, Zsámboky által felsorolt emendáció között csak egyetlen konjektúrát találunk (az is csak egy kisebb elírás javítása: ἄρθρων az ἀνθρώπων helyett), a többi vagy szövegrészletek értelmezése, vagy a saját, „régii kéziratái” alapján foganatosított szövegjavítás.

A levélváltás Zsámboky és Vettori között különösen 1565 után lett intenzív, amikor a magyar humanista Diogenész Laertiosz, Petronius és Plautus kiadását készítette elő, és egy alkalommal még a *Variarum lectionum*, Vettori filológiai főművét is megemlítette, arra buzdítva az itáliai humanistát, hogy mielőbb jelentesse meg a mű második kötetét.¹³⁸ Zsámboky nem csak szimpatizált Vettori „igen régi kódexek” (*vetustissimi codices*) iránti elkötelezettségével, hanem levelezésében és kiadásaiban is tudatosan vállalta ezt a célkitűzést. A „V. C.” (*vetus codex*) rövidítés lépten-nyomon előfordul levélgyűjteményében, kiadásainak címlapján, ajánlásaiban, és filológiai munkájának kulcsfogalma lesz. Egy Vettorihoz írt levelében Zsámboky meg is róta azokat a szövegkritikusokat, akik egyetlen szótag tévesztése miatt képesek megbírálni egy nagy tudóst, miközben olyanok konjektúráival javítják a szöveget, akik soha egyetlen régi kéziratot sem tartottak még a kezükben.¹³⁹

A Caesar-jegyzetek

Ezt a megközelítést jól illusztrálják Zsámboky filológiai jegyzetei Fulvio Orsini 1574. évi Caesar-kiadásához.¹⁴⁰ Bár Zsámboky neve fel van tüntetve a címlapon, a magyar humanista csak egy kétlapnyi emendációjegyzéket csatolt Orsini Caesar-kiadásához, amelyet

exarato, tanta diligentia sive potius morosa observatione ut vel quae in eo corrupte legebantur in hunc transtulerimus.” A példát idézi Élie BORZA, *Venise, Rome et Florence : Quatre exemples d'éditions de Sophocle en Italie au XVIe siècle*, *L'information littéraire*, 54(2002), 13–22, itt: 21.

136 Jelenleg összesen 28 levelük ismert. Lásd SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.)

137 GERSTINGER, *i. m.* (5. jegyz.), 90–91 (1568. szept. 1.) és 99–100 (1569. ápr. 6.). A Zsámboky birtokában levő *veteres codices* az első levél 3., 5. és 7. szövegjavításában szerepelnek. Lásd még H. GERSTINGER, *Joannes Sambucus als Philologe*, *Wiener Studien*, 79(1966), 551–556.

138 „Secundum lectionum tomum discupio videre”, SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 89.

139 „Multi hodie tuo praecipue exemplo id genus scriptionis arripuerunt sive potius corrupere, qui levissime summis viris ob syllabulam infesti esse caeperunt, cum ex aliis audita (l, corr. -is) coniecturis eorum, qui nullos viderunt Veteres Codices, sua vestiunt.” *Uo.*, 89. (1568. szept. 1.) A „vetus codex” tág jelentésköréről lásd Rizzo, *i. m.* (73. jegyz.), 147–168.

140 C. J. CAESAR, *Commentarii, novis emendationibus illustrati, eiusdem librorum qui desiderantur fragmenta: Ex bibliotheca Fulvii Ursini Romani, scholia Aldi Manutii, Pauli f. Aldi, N. Ioannis Sambuci spicilegia*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1574, számozatlan folio.

a Plantin a kötet végén tett közzé.¹⁴¹ Zsámboky jegyzeteinek jellege teljesen összhangban áll elméleti megfontolásaival és Vettori filológia-felfogásával: összesen 68 szövegjavítást fűzött Caesar műveinek szövegéhez, és ezek közül 58 „régí kódexből” származó szövegvariáns volt. Míg Fulvio Orsini már megpróbált különbséget tenni az egyes kéziratok források között úgy, hogy az általa használt kéziratokat és nyomtatott kiadásokat betűjelekkel különböztette meg, és jegyzeteihez közzétette a „sigla” rövid jegyzékét,¹⁴² Zsámboky nem érezte szükségét, hogy pontosan tisztázza, mely kéziratokra hivatkozik: általában csak egy „régí kéziratot” vagy egy „saját, meglehetősen régí kéziratát” (*meus quidam satis vetus codex*) idézte. Zsámboky szövegkritikai apparátusában egymást követik a régí kézirat elsóbbségét hangsúlyozó megjegyzések („a régí variáns megfelelőbb”, „világosabb” – *vetus lectio aptior, planior*). Konjektúrát csak hat alkalommal használ, és ezekben az esetekben is inkább csak egyszerű elírások és sajtóhibák korrekciójáról van szó, mintsem a szöveg találékony javításáról (pl. *conversaretur conservaretur* helyett, *tutum montem* vagy *totum montem, plerique* vagy *pleraque, impediabatur integebatur* helyett). Szembetűnő az is, hogy Zsámboky csak négy esetben (a 68-ból!) próbál meg antikvárius-ókortörténeti ismeretei alapján magyarázatokat fűzni Caesar szövegéhez, és ekkor is kézirati variánsokat kombinál más történeti forrásokból vett idézetekkel (Livius, Varro, Hérodianosz).¹⁴³

A részletesebben kifejtett filológiai kérdések közül talán a legárukodóbb és legsokatmondóbb Zsámboky munkamódszeréről a brit óslakosok testfestésének problémája, amely számos 16. századi tudósnak okozott komoly gondot, köztük Piero Vettorinak, Adrian Turnèbe-nek és François Hotmannak. A *Gall háború* (5, 5) egyik fejezetében Caesar arról számolt be, hogy a britek testüket befestik, hogy a harcban elretentő megjelenésükkel ellenfelükben félelmet ébresszenek: *Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiores sunt in pugna aspectu* (Minden brit festő csüllenggel festi be magát, ami kék színt ad nekik, és ettől félelmetesebbnek látszanak a csatában). A testfestéshez használt alapanyag, és ennek megfelelően a testfestés színe azonban nagy változatosságot mutatott a kézirati hagyományban. A modern Caesar-kiadásokban is megjelenő *vitrumot*, amelynek közismert jelentése üveg, értelmezték tojássárgának (*luteum*), mesterséges krizokollának (*lutea*), sziksónak (*nitrum*) és *glastum*nak. Pietro Vettori a *luteum* mellett érvelt, azt állítva, hogy ez a *chrysocolla* nevű növény helyes latin neve. Jellemző módon véleményét azzal támasztotta alá, hogy a régí kéziratokban (*vetusta exemplaria*) olvasható *ultra* szövegvariáns

141 Uo., D7^v–D8^r.

142 Uo., K8^r. Az, ahogy Orsini „instar codicis”, azaz kézirattal egyenértékű forrásként használ egyes szövegkiadásokat (pl. „C – Gryphij, minimae formae, qui ex vetusto admodum exemplari est excusus Lugduni”), tulajdonképp igazolja Zsámboky szövegkiadási módszerét, a pontos lenyomat készítését. Ebben az értelemben az egyetlen kéziratból készített szövegkiadás ideális esetben megfelel a mai faksimile fogalmának, és a kor technikai lehetőségei közepette ez volt egy kézirat teljes sokszorosításának egyetlen módszere.

143 Egy alkalommal például azzal támasztotta alá a régí kézirat olvasatát, amely elhagyott egy számnevet (vö. *Bell. Gall.* 3, 26: illi ut erat imperatum eductis quatuor cohortibus), hogy Caesar gyakran nem mondja meg a seregek pontos létszámát („numero caret et hoc frequens est Caesari”, D7^v).

valójában az eredeti *lutro*ból paleografailag jól levezethető íráshiba, és csak a későbbi szöveghagyomány cserélte le az értelmetlen *ultrót* a növény vulgáris, gall nevére, a *glastumra*. Tehát Vettori a régi kézirat olvasatához tér vissza, amelyet a feltételezett szövegromlás során a vulgáris, köznyelvi szó kontaminált, és ennek kiküszöbölésével juthatunk vissza Caesar helyes, tiszta latin szövegéhez.¹⁴⁴

Adrian Turnèbe (1512–1565), a 16. század valószínűleg legműveltebb francia filológusa,¹⁴⁵ a *vitrum* mellett érvelt,¹⁴⁶ mivel azt feltételezte, hogy az *ultra* nem a Vettori által feltételezett *luteum* szövegromlása, hanem a *vitrum*ból származik, amelynek a közismert 'üveg' jelentése mellett létezett egy másik, 'festő csüleng' jelentése is. Turnèbe költői és botanikai szövegek sokaságát használta bravúros bizonyításához, aminek során tulajdonképp egy szó elfelejtett második jelentését rekonstruálta, és azt állította, hogy eredetileg ez a szó állhatott a kéziratokban. Érvelése során emiatt egyetlenyszer sem folyamodott kéziratok tanúbizonyosságához, és ez a módszertani kreativitás nem kerülhette el a szigorú Vettori kritikáját, aki keményen megrótt a Turnèbe-et, hogy túl sok konjektúrát használt ahelyett, hogy régi kéziratokban keresett volna adatokat érvelése alátámasztására.¹⁴⁷ François Hotman, a francia protestáns jogász (1524–1590)¹⁴⁸ egy további hipotézissel gazdagította a lehetőségek tárházát, amikor az *ultrót* az egyébként máshonnan nem ismert *lutro* alakból vezette le, amelyet a görög λύτρον (kék festőnövény) latin változataként értelmezett.¹⁴⁹

Zsámboky Caesar-jegyzeteiben ez az egyetlen hely, ahol egy szövegkritikai problémát kézirati olvasat nélkül, csak egy párhuzamos szöveghely segítségével próbál megoldani. Szokásához híven itt is rendkívül tömören fejt ki véleményét, és felhívja a figyelmet egy a görög történetírónál, Héródianosznál olvasható párhuzamos helyre, jól lehet ez nem segít megoldani a festék anyagának és színének problémáját.¹⁵⁰ Zsámboky érvelés helyett egyszerűen kijelenti, hogy a helyes olvasat *lutum*, azaz sárga rezedá, és ennek megfelelően meg is változtatta a 'kék' jelzőt (*caeruleus*) a következő mondatban

144 P. VICTORIUS, *Variarum lectionum libri XXXVIII*, Florentiae, apud Junctas, 1582, 219 (19, 3). Vettori érvelésének alátámasztására idézte Marcello Virgilio latin Dioszkoridész-kiadását, aki már azonosította a *luteumot* mint a görög *chrysocolla* latin megfelelőjét: lásd Pedacius DIOSCORIDES Anazarbeus, *De medica materia libri sex, interprete Marcello Virgilio secretario Florentino, cum eiusdem annotationibus, nuperque diligentissime excusi*, Florentiae, apud Junctas, 1518.

145 Életről lásd John LEWIS, *Adrien Turnèbe, 1512–1565: a Humanist Observed*, Genf, Droz, 1998.

146 Adrianus TURNEBUS, *Adversariorum libri triginta*, Paris, Martinus Iuvenis, 1580, I, 193–195 (6, 17).

147 Vettori a *Variae lectiones*ban róttá meg Adrien Turnèbe-et: „Quod vero excogitavit Adrianus Turnebus [...] magis remotum perspicitur a vestigiis veteris lectionis, et ut arbitrator, falsum et explodendum est. Vtinam autem hic vir, sane doctus ac multae lectionis, non tam cupidus undique fuisset omnia emendandi: melius nobis, melius existimatione suae consulisset.” Idézi BORZA, *i. m.* (135. jegyz.), 21.

148 François Hotmanról lásd *Dictionnaire des lettres françaises : Le XVIe siècle*, Paris, Fayard, 2001, 606–607.

149 F. HOTMANUS, *In Caesaris Commentaria notae = C. Julii Caesaris De bello Gallico commentarii VII cum scholiis Francisci Hotomani, Fulvii Ursini, Aldi Manutii*, Lugduni, apud Bartholomaeum Vincentium, 1574, [új lapszámozás] 28.

150 Héródianosz is leírta a britek testfestési szokását, de a festék színét nem említette: „Testüket színes rajzokkal és mindenféle állatok képével tetoválják, ezért nem is viselnek ruhát, hogy ne takarja el testük díszítését.” (*Ab excessu divi Marci libri octo*, 3, 14, 7)

sárgára (*cerinus*).¹⁵¹ Véleményének határozott megfogalmazása („de az olvasatnak sárga rezedának kell lennie”) és a részletes érvelés hiánya mindenképp ellenkezett a 16. századi filológusi etikettel és azzal az óvatos és szerénykedő kifejezőmóddal, amit legtöbb kortársa használt. Másrészről viszont figyelemre méltó, hogy megoldása, a *lutum*, igen közel áll Vettori *luteum*ához, amelyet az olasz mester régi kéziratok olvasatára alapozott. Zsámboky Caesar-jegyzeteiből tehát egy olyan filológus portréja bontakozik ki, aki elsődlegesen mindig a kézirati hagyományba veti bizodalját, és ahol lehet, elkerüli a konjektúrákat. Ez, mint látni fogjuk, visszatérő gondolat lesz minden általa gondozott kiadásban. Egyúttal viszont azt is megfigyelhetjük, hogy sokat vitatott kérdések esetében konjektúrát is használt, de ezeknél nem szívesen bocsátkozott részletes érvelésbe, és állításait a korabeli elvárásokhoz képest is hiányosan támasztotta alá. A Caesar-kiadásnál megfigyelt jellegzetességek a Zsámboky által önálló szöveggyűjtőként kiadott Plautus-, Diogenész Laertiosz-, Petronius- és Vegetius-edíciókban is visszatérnek. A következőkben ezeket vesszük részletesebben szemügyre.

Diogenész Laertiosz: *A jeles filozófusok élete és nézetei*

Diogenész Laertiosz művének kiadásában Zsámboky nem a görög szöveget, hanem Ambrogio Traversari latin fordítását adta ki újra, de a margón görög kézirati variánsokat is feljegyzett, amelyek egy ismeretlen kódexből származnak.¹⁵² Traversari 1423 körül készítette el latin fordítását a vulgáta kézirati hagyomány egyik kódexéből, és fordítása tovább torzult, amikor az *editio princeps* megjelenése (1472) után Benedetto Brognolo (Prunulus) átstilizálta a latin szöveget Francesco Filelfo kérésére az 1475. évi kiadásban.¹⁵³ A görög szöveg első kiadása csak 1533-ban jelent meg Frobeniusnál Bázelen, szintén a vulgáta hagyományba tartozó egyetlen kézirat alapján, amely eredetileg a cseh humanista, Bohuslaus Lobkowitz von Hassenstein könyvtárából származott.¹⁵⁴

Zsámboky kiadása, jobban mondva a fordításhoz fűzött lapszéli jegyzetei idézik először a jobb szöveg-hagyományt, amely közelebb áll a ma ismert három legjobb kéziratához. Ennek ellenére a címlapon ígért „több mint ezer szövegjavítás hiteles és régi görög kéziratokból” (*plus quam mille in locis restituti ex fide dignis vetustis exemplaribus Graecis*) hagyott maga után kívánnivalót, mert Zsámboky a fordítás szövegén nem módosított, csak a görög szövegvariánsokat idézte a margón.¹⁵⁵ Bizonyos, hogy a kolla-

151 „*Britanni luteo inficiunt: varie torquet eruditus haec scriptura: sed luto est legendum, hancque consuetudinem illorum egregie confirmat de Severo Herodianus in tertio. Pro Caeruleum tamen lego Cerineum et cerinum, hoc est luteum.*” CAESAR, *i. m.* (140. jegyz.), D8’.

152 LAERTIUS, *i. m.* (20. jegyz.)

153 Diogenész Laertiosz reneszánsz szövegtörténetéről lásd Denis KNOEPFLER, *La vie de Ménédème d’Érétrie de Diogène Laërce : Contribution à l’histoire et à la critique du texte des Vies des philosophes*, Basel, Reinhardt, 1991, 21–78, itt: 22.

154 G. DONZELLI, *De Diogenis Laertii editione quae princeps vocatur*, *Maia*, 10(1958), 317–323. Vö. Kamil BOLDAN, Emma URBÁNKOVÁ, *Rekonstrukce knihovny Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic: Katalog inkunábulí roudnické lobkovické knihovny*, Praha, Národní knihovna ČR, 2009.

155 KNOEPFLER, *i. m.* (153. jegyz.), 51.

cionáláshoz nem a ma is meglévő Diogenész Laertiosz-példányát használta, mert ez a Lobkowitz birtokából származó kézirat ikermásolata a vulgáta szöveggel, amely Frobenius *editio princeps*ének alapjául is szolgált.¹⁵⁶ Az is egyértelműnek látszik, hogy a címlap többes száma ellenére csak egyetlen kódex szolgált a szövegösszehasonlítás alapjául, leszámítva egyetlen helyet, ahol azonosítatlan római és velencei kéziratokat idéz.¹⁵⁷ A Zsámboky által említett *vetus codex* a ma ismert három legfontosabb kézirat egyike, a Parisinus lehetett,¹⁵⁸ ezért választása jónak mondható, és fontos hozzátevélt jelentett a szöveg történetéhez. Másrészt kiadása erénye, hogy a szöveg rekonstrukciójához felhasználta a Hészükhiosznak tulajdonított Diogenész Laertiosz-kivonatokból származó olvasatokat is, amelyek publikációját és fordítását Hadrianus Junius készítette elő Zsámboky kéziratából két évvel később.

A nagyszombati humanista kevert, latin–görög kiadását nem fogadta egyértelmű elismeréssel a filológiai közvélemény. Henri Estienne az 1570-ben megjelent görög Diogenész Laertioszban ugyan nem fordult nyíltan magyar barátja ellen, de kötete paratextusaiban egyetlenegyszer sem említette meg a korábbi edíciót. Hallgatásának okát csak találgathatjuk, különösen annak fényében, hogy kötetét közös barátjuknak, Johannes Cratónak dedikálta: minden bizonnyal a felhasznált kéziratok számával is elégedetlen volt, hiszen saját művéhez több kódexet is kollacionált,¹⁵⁹ s Traversari latin fordításával szemben is voltak kifogásai.¹⁶⁰ Ez lehet az oka, hogy miért hagyta szinte teljesen figyelmen kívül Zsámboky margójegyzeteit saját kiadásában, jöllehet azok jobb szövegagyományt képviseltek, mint Estienne kéziratai.¹⁶¹ Annak ellenére, hogy

156 Uo., 51–53. Zsámboky saját kéziratának (a modern kiadásokban K) mai jelzete: ÖNB cod. hist. gr. 59, a Lobkowitz-kézirat ikermásolata (Nelahozeves, Lobkowitz Könyvtár, VI Fc 38). Lásd még Tiziano DORANDI, *Laertiana: Capitoli sulla tradizione manoscritta e sulla storia del testo*, Berlin, de Gruyter, 2009, 30–31.

157 LAERTIUS, *i. m.* (20. jegyz.), 289.

158 A Parisinus (P, BNF gr. 1759) Zsámboky idejében még Rómában volt a Palazzo Strozziiban, és innen került 1560 után Párizsba. Talán a Parisinus két korai apographonjának egyikét használhatta (Q = Par. gr. 1758; W = Vat. gr. 140, vagy esetleg Co = Isztambul, Szeráj 80), de azt sem lehet kizárni, hogy magát a Parisinust kollacionálta végig, akár még Rómában, vagy később Párizsban. Ez magyarázatot adhat arra is, hogy miért ilyen furcsa módon, a latin fordítás margóján publikálta görög jegyzeteit, hiszen bécsi letelepedése után kénytelen volt korábbi jegyzeteire támaszkodni egy teljesen új kiadás előkészítése helyett. Részletesen lásd KNOEPFLER, *i. m.* (153. jegyz.), 53.

159 Estienne állítása szerint több kéziratot is kollacionált (*cum variis exemplaribus antiquis*), és ha jobbnak ítélte ezek variánsait, beillesztette a bázeli (1533-as, Frobenius-féle) szövegbe: „Quum superior Diogenis Laertii editio, quae Basilea prodierat, cum variis exemplaribus antiquis collata partim a me, partim ab aliis fuisset, eaque collatio magnum variarum lectionum numerum nobis dedisset, quarum pleraeque meliores essent iis, quas editio illa habebat, nonnullae eiusmodi essent ut utrae utris anteponi deberent, [...] consilium hoc a me initum fuit, [...] ut quae aperte potiores forent iis, quas editio illa attulerat, istarum loco in istum contextum reciperentur.” Lásd DIOGENES LAERTIUS, *De vitis, dogmatis et apophthegmatis eorum, qui in philosophia claruerunt*, Genevae, H. Stephanus, 1570, (2. rész, új számozás) 1. Lásd még ALMÁSI, *i. m.* (2. jegyz.), 225.

160 Cratóhoz szóló dedikációjában Estienne felsorolja azokat az általánosan használt, közönséges latin rövidítéseket (pl. *io*: ideo, *qq*: quamquam), amelyeket a Traversari-fordítás korábbi kiadói félreértelmeztek, és így adtak ki újra és újra.

161 Estienne a szövegkritikai problémákat a görög szöveg után új lapszámozással kinyomtatott megjegyzéseiben vitatta meg, bár ezt a 314. lapnál, a szöveg nagyjából kétharmadánál abbahagyta. Mint mondja, „nem volt időm folytatni” (*ulterius pergere non vacavit*, új lapsz., 36). Jegyzetei közt csak egyetlen,

Estienne több kézirat kollációjára támaszkodott, és lényegesen több energiát fektetett a szövegkritikába, az általa kiválasztott kéziratok mind a vulgáta család tagjai voltak, s olvasataik modern szemszögből kevésbé értékesek. Zsámboky variánsait azonban a későbbi kiadók könnyű szívvel figyelmen kívül hagyhatták, hiszen a teljes kézirati hagyomány felmérése és a forráskézirat pontos azonosítása nélkül fontosságukat nehezen lehetett felbecsülni; csak a lachmanni filológia módszereivel és a sztemma szisztematikus rekonstrukciójával vált felmérhetővé jelentőségük.¹⁶²

Petronius: *Satyricon*

Petronius *Satyricon*jának töredékes szövege már a 15. századtól kezdve komoly filológiai problémát jelentett. A legkorábbi kiadások, mint az 1483-ból származó *editio princeps* (Milánó) vagy ennek későbbi lenyomatai (1500, Lipcse; 1508, Lipcse; 1517, Bécs)¹⁶³ csak a *Satyricon* úgynevezett „rövidebb kivonatainak” egyes részleteit tartalmazták, bár számos középkori és humanista kéziratban (a kéziratok O osztályában) hozzáférhető volt a „rövidebb kivonatok” teljes szövege. Zsámboky ezt a szöveghiányt vette észre, amikor összevetette saját kódexének (ÖNB, cod. 3198)¹⁶⁴ szövegét az 1520. évi, párizsi kiadással, amely még mindig az *editio princeps* utánközlése volt. Kézirata mindazonáltal ahhoz a széles körben elterjedt, humanista vulgáta-családhoz tartozott, amelynek másolatai akkor kezdtek terjedni, amikor 1420 körül Poggio Bracciolini felfedezte Angliában a „rövidebb kivonatok”¹⁶⁵ Mivel a párizsi kiadás valójában ugyanennek a humanista

kissé negatív hivatkozás található Zsámboky kiadására, és ott sem említi néven a magyar humanistát („At in editione Latina quae meam proxime praecessit, legitur ἄνθρωπος, ὁ φιλόσοφος, quae lectio stare nullo modo potest”).

- 162 Keimpe Algra joggal hangsúlyozta Knoepfler könyvéről írt recenziójában, hogy nem lehet egyértelműen filológiai érdemnek tekinteni azt, hogy Zsámboky egy fontos kézirat olvasatait tette közzé. A teljes kézirati recenziója nélkül a későbbi filológusoknak tulajdonképpen semmi logikus indokuk nem volt arra, hogy inkább Zsámboky, vagy más „régii kéziratból” készült kiadás (pl. Aldobrandini 1594-ben megjelent edíciója) olvasatait kövessék. A választás két meghatározatlan, „régii kéziratból” származó olvasat közül tulajdonképpen épp olyan önkényes, mint egy konjektúra, és ezért a korábban megjelent, értékes kézirati variánsokat nagyon gyakran figyelmen hagyták a későbbi kiadók. Lásd Keimpe ALGRA, *Denis Knoepfler : La vie de Ménédème d'Érétrie...*, Mnemosyne, 50(1997), 362.
- 163 Az 1517. évi bécsi kiadás Werbőczy Istvánnak van dedikálva, akinek *Tripartitum*át Zsámboky kétszer is kiadta (vö. 88. jegyz.).
- 164 A Cod. 3198 humanista miscellanea, tehát a „vetus codex” mintegy százéves lehetett Zsámboky idejében. Egy részét Niccolò Fonzio írta Firenzében, lásd Albinia C. DE LA MARE, *The Handwriting of Italian Humanists*, Oxford, Oxford University Press, 1973, 1.1, 133, n. 84. Lásd még Ida MAIER, *Les Manuscrits d'Ange Politien : Catalogue descriptif avec 19 documents inédits en appendice*, Genève, Droz, 1965, 327–328 (Poliziano Theodórosz Gazészról írt hét epítáfiumáról, amely a kéziratban található).
- 165 Konrad MÜLLER, *Textüberlieferung = PETRONIUS, Satyrica*, Hrsgg. Konrad MÜLLER, Wilhelm EHLERS, München, Artemis, 1983³, 381–448, itt: 389. A „rövidebb kivonatok” meglehetősen széles körben ismeretek voltak a 15. században, Albinia de la Mare 14 kéziratát tudta azonosítani az osztálynak: Albinia C. DE LA MARE, *The Return of Petronius to Italy = Medieval Learning and Literature: Essays Presented to R. W. Hunt*, eds. J. J. G. ALEXANDER, Margaret T. GIBSON, Oxford, 1976, 220–254, Zsámboky kéziratáról: 223. Lásd még Gareth L. SCHMELING, Johanna H. STUCKEY, *A Bibliography of Petronius*, Leiden, 1977, 1–9.

kéziratcsaládnak egy másik, hiányos lenyomata volt, Zsámboky nem tett mást, mint hogy a két rokon forrás olvasatait elegyítette egymással, vagy a saját „vetus codex”-ének olvasatait a margóra jegyezve, vagy pedig magába a szövegbe illesztve.¹⁶⁶ Ennek ellenére Zsámboky óvatosan járt el a vulgáta-szöveg javítása közben: csak akkor illesztette a szövegbe kézírata variánsait, ha egyértelműen jobbak voltak, és a kétséges esetekben csak a margóra jegyezte őket.¹⁶⁷ Petronius-kiadásában gyakrabban alkalmazott konjektúrákat, mint bármelyik másik edíciójában, de ezek eltérő jellegére többször is felhívta a figyelmet („konjektúrától vezetve írjuk” – „a coniectura ducti scribimus”).¹⁶⁸ A saját *vetus codex*ének variánsai mellett néhány helyen „f.” betűvel jelölve más olvasatokat is közölt, amelyek talán Plantin munkatársától, Theodor Poelmanntól és Hadrianus Juniustól származtak.¹⁶⁹

A *Satyricon*-kötetnek meglehetősen nagy hatása lett a későbbi Petronius-kiadások alakulására, és ezt a modern szövegkritika nem feltétlenül tekinti pozitív fejleménynek. Amikor a „hosszabb kivonatok” szövege néhány évvel később előkerült (az L kéziratból), kiadói (Tornaesius, 1575 és Pierre Pithou, 1577) Zsámboky könnyen hozzáférhető edícióját használták fel a kollacionáláshoz, és az L sokkal jobb olvasatait a magyar humanista által közzétett, interpolált szöveggel hasonlították össze és elegyítették.¹⁷⁰ Más lehetőségük azonban nem nagyon volt: Petronius legjobb elérhető kiadása 1565 és 1575 között Zsámboky szövege volt, és – mint fentebb láttuk – a legtöbb reneszánsz szövegkiadás egy vagy több kézirat egy nyomtatott kiadással szembeni kollacionálásával készült.

166 Zsámboky kiadása a vulgáta család egy α -kéziratának olvasatait keveri a párizsi kiadással, amely ugyanezen család ξ -osztályához tartozik, és mindezt Konrad Müller kritikus szavai szerint nem túl gondosan („mit wenig Sorgfalt”) teszi. Lásd MÜLLER, *i. m.* (165. jegyz.), 389.

167 Pl. 17: a vulgáta *furtivis oculist* javította a kézirat *furtivis osculis*ára.

168 Lásd 10, 16, 20, 21, 24, 25, 29, 34, 37, 38, 40, 49, 50, 53, 55. Egy helyen (*Sat.* 88, 6) Zsámboky konjektúrára támaszkodva azt írta, hogy „vino scortisque demersi paratas quidem artes *avemus cognoscere*” a vulgáta *audemus* helyett. A szükségtelen konjektúrát Jan Dousa gúnyolta ki a *Praeacidaneorum libri III*-ben. Bár nem nevezte néven Zsámbokyt (akinek a kiadásait egy másik hely szerint előnyben részesíti a francia kiadásokkal szemben), ezen a helyen meglehetősen keményen fogalmazott, mert a konjektúra szerzője szerinte nem volt tisztában az *audere* ige régi, Plautusnál is előforduló jelentésével (‘kívánni’, az általános ‘merni’ helyett): „In pervulgatis hoc loco, audemus, antea lectitabatur, quo magis subit admirari eorum hominum audaciam, ne imperitiam dicam, qui principes illud avemus commutare insisterunt [...]. Sed hoc beat saltem, quod ita coniectura ductum de ingenio (quo supra Sicambrum praeditus) ipsus se restituise incicias non eat. Nam (ita me Deus amet) a blattariis Codicibus male metuebam miser. Quos ille, quoties videtur, perpetuos auctores habet [...]”. Lásd id. JAN DOUSA, *Pro Satyrico Petronii Arbitri viri consularis praecidaneorum libri tres*, Lugduni Batavorum, ex officina Ioannis Paetsii, 1583, 104.

169 Lásd Zsámboky dedikációját Liszthy Jánoshoz, PETRONIUS ARBITER, *i. m.* (66. jegyz.), f. A2'. Theodor Poelmann (Pulmann, Pulmannus; 1512–1581) Plantinnal szorosan együttműködő holland filológus volt, lásd Steven SURDÉL cikkét: <http://www.europahumanistica.org/spip.php?article12> (2013.11.16).

170 Mildred DASCHBACH, *Sambucus and the Text of Petronius*, PhD Diss., University of Pittsburgh, 1931. Tornaesius és Pithou kiadásairól lásd még Anthony GRAFTON, *Petronius and Neo-Latin Satire: The Reception of the Cena*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 53(1990), 237–249, itt: 242–243.

Plautus: Komédiák 42350EZ XKK² xhqñ{ co '80uj^a o

Petroniushoz hasonlóan Zsámboky Plautus-kiadása is egyetlen kézirat feldolgozásával készült, és ebből publikálta az új szövegvariánsokat. Plautus vígjátékait nem sokkal korábban adta ki id. Joachim Camerarius egy úttörő szövegkiadásban (Bázel, Johann Herwagen, 1552),¹⁷¹ ahol két korai, 11–12. századi kéziratot is fel tudott már használni: a *Codex vetus Camerariit* (ma: Vat. Pal. lat. 1615, B), amely a ma ismert második legjobb szövege a teljes plautusi korpusznak (csak az 1815-ben felfedezett milánói palimpszeszt megbízhatóbb nála); és az úgynevezett *Codex decurtatust* (Heidelberg, Pal. 1613, C).¹⁷² A korai kéziratok ellenére Plautus az egyik legnehezebben kiadható és korrigálható szerzőnek számított archaikus nyelvezete miatt. Nem csoda, hogy Zsámboky legtöbb kortársa megpróbálkozott Plautus verselésének megértésével, és megpróbálták helyreállítani a legkorábbi, teljesen fennmaradt latin irodalmi életmű interpolációit, hiányait és több változatban fennmaradt történeteit. Épp ezekben az években olvasott és kollacionált végig alaposan Turnèbe egy fontos, de mára elveszett régi Plautus-kéziratot (T), amelyet gyakran idézett szövegkritikai főművében, az *Adversariában*.¹⁷³

Zsámboky is megpróbált belépni Plautus szövegének megmentői társaságába azáltal, hogy közzétette a saját *vetus codex*ében található szövegvariánsokat. Sajnos azonban ez a kézirat egyáltalán nem volt olyan régi, mint amilyennek első ránézésre látszott. Közismert, hogy Plautus komédiáinak teljes korpusza csak azután került elő, hogy Nicolaus Cusanus felfedezett egy mind a húsz komédiát tartalmazó kéziratot (a későbbi *Codex Ursinianust*; Vat. lat. 3870) 1429-ben. Ez az egyetlen kézirat lett minden 15. századi itáliai másolat, majd a nyomtatott kiadások forrása egészen Camerarius kiadásáig,¹⁷⁴ és ez az *Itala recensio* volt az egyetlen hozzáférhető teljes szöveg az olasz humanisták számára. Zsámboky kéziratának kolofónja (ÖNB, cod. 3168, W) ugyanakkor 1243-ra volt datálva, és ezáltal majd kétszáz évvel előzte volna meg a *Codex Ursinianus* közismertté válását. Valójában azonban ez a kézirat is csak az *Itala recensio* egyik másolata, ahogy azt Friedrich Ritschl már a 19. században bebizonyította, és ezért nem származhat ko-

171 Részleges kiadások hosszú sora után ez lett a szöveg végleges recenziója. Lásd Friedrich RITSCHL, *Über die Kritik des Plautus: Eine bibliographische Untersuchung* = Uő, *Kleine philologische Schriften (Opuscula philologica)*, II, *Zu Plautus und lateinischer Sprachkunde*, Leipzig, Teubner, 1868, 95–99. E kiadás létrejöttében talán a kiadó, Herwagen szerepe sem lebecsülendő. Herwagen műhelyében Eusebius Episcopus kiadásában jelenik majd meg Zsámboky szövegének 1568-as, második kiadása, ezúttal már Caelius Secundus Curio gondozásában, aki más szövegekkel is egybevetette. Vö. RMK III, 571.

172 Lásd Friedrich RITSCHL, *Bio-bibliographisches zu Camerarius' Plautusstudien* = Uő, *Kleine philologische Schriften (Opuscula philologica)*, III, *Zur Römischen Literatur*, Leipzig, Teubner, 1877, 67–119; Richard J. TARRANT, *Plautus = Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*, ed. L. D. REYNOLDS, Oxford, 1983, 302–307; Camerarius összefoglalóiról és Plautus erkölcsi megítéléséről lásd Ekkehard STÄRK, *Camerarius' Plautus* = KÖSSLING–WARTENBERG (39. jegyz.), 235–248.

173 Lásd Gaia CLEMENTI, *La filologia plautina negli Adversaria di Adrien Turnèbe*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2009.

174 A *Codex vetus Camerariit* már Camerarius mestere, Veit Werler is ismerte, aki Plautusról adott elő a lipcsei egyetemen a század első felében. Lásd Friedrich RITSCHL, *Zur Geschichte der classischen Philologie*, I, *Veit Werler als Leipziger Docent und die Leipziger Plautusstudien im Anfang des sechzehnten Jahrhunderts* = Uő, *Kleine philologische Schriften (Opuscula philologica)*, V, *Vermischtes*, Leipzig, Teubner, 1879, 40–92.

rábbról, mint Cusanus felfedezése:¹⁷⁵ nem történt más, mint hogy a datálás egyik C-je ki lett kaparva a másolatból, a másik C-t pedig a másoló halványan írta, így a kézirat 1443 helyett 1243-as kolofont kapott (MCCCCXLIII → MCCXLIII).¹⁷⁶ Rita Cappelletto nemrég azt is bebizonyította, hogy a kéziratot az ifjú Giovanni Pontano, a neves humanista költő jegyeztelte végig, és a szöveget bizonyosan 1458-ban másolták.¹⁷⁷ Később a kódexet a nápolyi Accademia Pontaniana két tagja, Marcantonio Epicuro és Antonio Feltro örökölte meg, és az utóbbi halála után került egy helyi könyvkereskedőhöz, aki személyesen igazított a kötet datálásán és eladta Zsámbokynak 1562-ben.¹⁷⁸ A magyar humanista ezt követően kollacionálta a kötetet, minden bizonnyal Camerarius friss kiadásával összevetve, és amint 1565 nyarán befejezte a munkát, amit kéziratába is bejegyzett, elküldte variánsait Plantinnek.¹⁷⁹

A Plantinnél megjelent edíció a címlapon komoly filológiai újdonságokat ígért:¹⁸⁰ a szöveget „régí kéziratokból” több mint 200 verssel¹⁸¹ egészítette ki Zsámboky (*plusquam CC versibus ex Veteribus Codicibus additis*), amelyek hiányoztak Camerarius kiadásából, így a szöveg visszanyerhette régi ragyogását (*nitori restitutae*). A Christophe Plantinhez intézett dedikáció, amely a kolláció befejezése előtti napra van keltezve, inkább személyes levél, mintsem egy szokványos ajánlólevél. Zsámboky magát a kötetet sem említette meg a levélben, csak a sokféle Plautusszal kapcsolatos megfigyeléséről beszélt, „amit régi kéziratokból gyűjtött, és leginkább sajátjából, amely egykor Giovanni Pontanóé volt”. Mint mondja, kiadóként itt sem tett mást, mint hogy a szövegvariánsait a margón tette közzé (ezek eredetileg talán egy Camerarius-kiadás margóján szerepeltek), és az olvasóra bízta annak eldöntését, hogy melyik a helyes, mivel nem akarta senkinek előírni, mi a jó olvasat.¹⁸² Konjektúráktól teljes mértékben tartózkodott ebben a kiadásban, de erre a levél szerint elsősorban nem az elvi elutasítás, hanem apja nem sokkal korábbi halála adott alapot, és az, hogy Plantin sürgette a kötet befejezését. A dedikáció

175 RITSCHL, *i. m.* (171. jegyz.), 114–116.

176 Rita CAPPELLETTO, *La 'Lectura Plauti' del Pontano, con edizione delle postille del cod. Vindob. Lat. 3168 e osservazioni sull' 'Itala recensio'*, ed. M. APA, Urbino, QuattroVenti, 1989, 24–26. Cappelletto szerint az egész kolofon későbbi hamisítvány, amelynek nincs köze a szöveg valódi keltezéséhez, és a hamisító előbb „MCCCCXLIII”-t akart írni, amiből később törölt egy évszázadot.

177 Lásd Rita CAPPELLETTO, *Un Plauto autografo del Pontano (e l' 'Itala recensio')*, *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 14(1985), 209–236; majd UŐ, *i. m.* (176. jegyz.), különösen 24–26, 46. Vö. még L. M. SABIA, *La mano di Giovanni Pontano in due Livii della Biblioteca Nazionale di Napoli (mss. ex. Vind. lat. 33. et IV. C. 20.)*, *Italia medioevale e umanistica*, 39(1996), 180–185.

178 CAPPELLETTO, *i. m.* (176. jegyz.) mellett lásd még Cesare QUESTA, *Pontano, Panormita, il. Vindob. lat. 3168. e l'Itala recensio* = UŐ, *Parerga Plautina: Struttura e tradizione manoscritta delle commedie*, Urbino, QuattroVenti, 1985, 232–242.

179 ÖNB, cod. 3168, 1^r: „Finivi collationem exemplarium ego Ioannes Sambucus Viennae ad editionem Plantini 24 Augusti σὺν θεῷ 1565.”

180 M. Accii PLAUTI *Comoediae viginti olim a Joachimo Camerario emendatae nunc vero plusquam CC versibus qui passim desiderabantur, ex VV. CC. additis, suo quodammodo nitori restitutae; opera et diligentia Joannis Sambuci Tirnauensis Pannonii* (66. jegyz.).

181 A dedikáció már „majdnem háromszáz verssort” említ (A2^r).

182 Feltételezhető, hogy a dedikációs levél valójában egy személyes kísérőlevél, amelyet Zsámboky Camerarius jegyzetelt kötetével együtt küldött Plantinnek.

személyes hangvételel tovább emelte Zsámboky kegyeletteljes megemlékezése apjáról. Plantin végül Zsámboky levelének megfelelően a „régí kézirat” variánsait közölte a margón, és a főszövegbe csak a Camerarius kiadásából hiányzó sorokat illesztette be dőlt betűvel szedve. Ezen kívül három fontos melléklettel látta el a kötetet: Carolus Langius kéziratösszevetésével (amit L-lel jelölt, ha egyezett Zsámboky variánsával, különben pedig a függelékben közölt), Hadrianus Junius jegyzeteivel (ezek nagyrészt konjektúraötletek voltak), és az Adrian Turnèbe *Adversariájából* átvett olvasatokkal, amelyek a nevezetes elveszett T kéziratból származtak.¹⁸³ A jegyzetek elrendezése így kissé különös lett, hiszen Langius apparátusa a margó és kötet függeléke között kétváltva jelent meg, de Plantin azzal indokolta ezt az eljárást, hogy a margón nem lett volna elég hely az összes szövegkritikai jegyzet számára („quod ora libri eas non caperet”). Ahogy Luigi Battezzato rámutatott, ennél világosabban nem fogalmazta meg egyetlen tudós nyomdász sem a 16. században, „hogy tipográfiailag lehetetlen volt a szövegkritikai apparátus kinyomtatása.”¹⁸⁴ A szövegvariánsok és jegyzetek nagy mennyisége és kiterjedése csak akkor tette volna lehetővé az olvasatok szöveggel párhuzamos közlését, ha Plantin változtat a lap szokásos elrendezésén (a főszöveg csillaggal való megjelölésén és a variánsok margón való közlésén), ez azonban nyilván lényegesen nagyobb munkabefektetést igényelt volna, mint Zsámboky jegyzetelt Camerariusának lenyomata. Így viszont a magyar humanista olvasatai előtérbe lettek helyezve, és ez egyúttal kézírata rangját is emelte.

A kiadás legfontosabb újdonsága természetesen az volt, hogy több mint 200 sorral toldotta meg a plautusi korpuszt Zsámboky. Friedrich Ritschl, aki a magyar humanista kijelentését ellenőrizte, arra jutott, hogy valójában csak 149 új sor szerepel a kiadás tördelése szerint, ami nem több, mint 86 új plautusi verssor.¹⁸⁵ Ritschl negatív véleménye ellenére¹⁸⁶ el kell ismernünk, hogy Zsámboky hívta fel elsőképp a figyelmet a Camerarius által kihagyott drámasorok nagy számára: ezeket a német humanista vagy későbbi betoldásnak és hamisítványnak tartotta (pl. a *Poenulus* 37 vers hosszúságú variáns zárata esetében); vagy obszcenitásuk miatt utasította el őket (*Pseud.* IV, 7, 85); vagy egyszerűen a szöveg volt túl romlott és érthetetlen, és ezért nem közölte (pl. a *Casina* 44 verssora esetében, és a *Mercator* argumentumának egyik soránál); vagy pedig egyszerűen kifejejtette (*Poenulus* III, 1, 72–74). Camerarius különös módon említést sem tett ezekről a kihagyásokról a jegyzeteiben, pedig a kézírataiban szerepeltek ezek a sorok.

183 „Annotationes Ioachimi Camerarii, quae quidem ad lectionum veritatem constituendam faciunt” (763–806); „Antiquae lectiones Caroli Langii, ex Plauti tribus exemplaribus manuscriptis” (807–839); olvasatok Turnèbe *Adversariájából* (840–843); Hadrianus Junius jegyzetei (844–847; saját és mások – pl. Erasmus – konjektúrái, Nonius Marcellus és a verselés alapján).

184 Luigi BATTEZZATO, *Renaissance Philology: Johannes Livineius (1546–1599) and the Birth of the Apparatus Criticus = History of Scholarship*, eds. Christopher LIGOTA, J.-L. QUANTIN, Oxford, Oxford University Press, 2006, 75–111, itt: 105–106.

185 RITSCHL, *Opuscula philologica: Kleine philologische Schriften*, II, i. m., 114–115.

186 Ritschl állítása szerint Zsámboky több sort is pótolhatott volna a szövegben (pl. elkerülte a figyelmét a *Most*. III, 1, 45, amelyet csak Celio Secundo Curione közölt 1568-ban; vö. *uo.*, 116).

A legmeglepőbb ezek közül a kihagyások közül a *Poenulus* második zárlatváltozata, amelynek elmaradását Camerarius egy szóval sem említi.¹⁸⁷ Mivel ezek a sorok nemcsak Camerarius kézírataiban, hanem az egész korábbi *Itala recensió*ban is szerepeltek, számos alkalommal publikálták már őket korábbi kiadásokban.¹⁸⁸ Ennek ellenére a német humanista szövegkiadása olyan nagy hatású volt a korban, hogy a korábbi kiadások feledésbe merültek, és maguk a kortársak is Zsámbokynak tulajdonították e sorok felfedezését. Ahogy Justus Lipsius megjegyezte az *Antiquarum lectionum libriben* (5,13): „Ezt a jelenetet a hírneves Zsámboky illesztette a plautusi *Poenulus* végére, de én megtaláltam beírva vatikáni kéziratokban is.”¹⁸⁹ Bár Lipsius kételkedett a befejezésváltozat eredetiségében, mégis méltónak találta a részletet arra, hogy újra közlétegye, mivel a vatikáni kéziratok is tartalmazták a szöveget, és egyúttal kijavíthatott néhány „szörnyen hibás olvasatot” is (*monstra aliquot lectionum*). A *Poenulus* kettős zárlatának hitelességét később az Ambrosiana palimpszesztje is alátámasztotta, így joggal mondhatjuk, Zsámboky helyesen gondolta, hogy kiegészítése fontos hozzátétel Plautus ismeretéhez, és egyúttal közelebb maradt az *emendatio ope codicum* elvéhez is, mint számos kortársa. A kódex szövegahagyományának követése olyannyira fontos elv volt Zsámboky számára, hogy az esetleges morális aggályokat is figyelmen kívül hagyta az érdekében. A férfi homoszexualitásra utaló tréfa (*Pseud.* IV, 7, 85),¹⁹⁰ amely olyannyira kínos volt Camerarius számára, hogy inkább törölte a sort, és később Denis Lambint is arra készítette, hogy szégyellősen kiáltson fel („sit honos auribus!”),¹⁹¹ egyáltalán nem hozta zavarba Zsámbokyt. Az általa publikált szövegek sora (köztük Plautus, Lucretius és Petronius) alapján úgy tűnik, hogy az antik szövegekben leírt világnézetnek semmilyen hatása nem volt szövegkiadói programjára, amely az obszcén Petroniustól az epikureus Lucretiuson át a bizánci egyházatyáig terjedt. A magyar humanista Plautus-kiadása egészen Denis Lambin 1576. évi edíciójáig a legjobb hozzáférhető szöveget nyújtotta.

187 Vö. M. Accius PLAUTUS, *Comoediae XX, diligente cura et singulari studio Ioachimi Camerarii [...] editae*, Basel, Hervagius, 1558², 687–688. Több antik komédiának is léteznek cselekményvariánsai, és a modern kutatás még mindig megosztott az eredetiségükkel illetően. Lásd pl. Otto ZWIERLEIN, *Lesarten-Varianz und Zweitfassung: Von Homer bis zu Fabio Chigi's Pompeius* = Uő, *Lucubrationes philologiae*, II, *Antike und Mittelalter*, Berlin, de Gruyter, 2004, 18–19. Zwierlein szerint a második, Zsámboky által kiadott variáns az autentikus.

188 Lásd pl. M. Accius PLAUTUS, *Comoediae XX*, Strassburg, Johann Grüninger, 1508, Dd6^v.

189 „Quam scaenam clarissimus Sambucus Plautinae Poenulo a fine addit, eam in Vaticanis libris et ipse perscriptam repperi.” Justus LIPSIVS, *Opera*, Leiden, Horatius Cardon, 1613, I, 510–511. Camerarius nyomában haladva Lambinus is elhagyja az egész jelenetet anélkül, hogy említést tenne róla 1576. évi kiadásában. Lásd M. Accius PLAUTUS, [*Comoediae*] *Ex fide atque auctoritate complurium librorum manuscriptorum opera Dionysii Lambini*, Paris, Ioannes Macaeus, 1576, 887.

190 „Belefer-e egy katona kardja a te kardhüvelyedbe?” („Conveniebatne in vaginam tuam machaera militis?”) – kérdezi a leánykereskedő Ballio Harpaxot, a férfi rabszolgát.

191 „Conveniebatne: obscaenum, per machaeram militis partem militis virilem significat. Per vaginam servi podicem, sit honos auribus.” M. Accius PLAUTUS, [*Comoediae*], ed. LAMBIVS, *i. m.* (189. jegyz.), 827.

E késő antik, állatorvoslással foglalkozó szöveg a témájánál fogva tele van textológiai problémákkal és ritka szavakkal. A szöveg első kiadása csak 1528-ban jelent meg Johannes Fabri gondozásában Bázélban két kézirat kollacionálása alapján, ám ezek közül egyiket sem tudta a modern szövegkritika azonosítani.¹⁹² Sajnos Fabri, akit Hermann von Neuenahr gróf, a kéziratok tulajdonosa bízott meg ezzel a feladattal, nem tett különbséget az általa régebbiként és újabbként megkülönböztetett kéziratok olvasatai között. Ennek ellenére kiadása fontos testimoniuma a kéziratok legkorábbi családjának (SCLW). A kiadott szöveg azonban számos helyen problematikus volt, ahogy azt Conrad Gesner, a *Mulomedicina* jeles 16. századi olvasója is megjegyezte,¹⁹³ ezért Zsámboky vállalkozását, hogy újra kiadja Vegetius művét, az ókori állatorvoslás kutatói nagy örömmel fogadhatták. A *Mulomedicina* kiadását 1570. május 17-án küldte el Theodor Zwingerhez egy levél kíséretében.¹⁹⁴ Ebben ismét csak azt hangsúlyozta, hogy a szöveghez nem tett megjegyzéseket és nem gondolt ki konjektúrákat (*sine tamen ἐπιλόγω seu ἐπικρίσει vel meis coniecturis*), és szigorúan ragaszkodott annak a két kéziratnak az olvasataihoz, amelyeket a margón idézett (*duobus manuscriptis adhibitis varietatem adnotavi*). Zsámboky azt javasolta, hogy a nyomdász vagy margójegyzetként nyomtassa ki variánsait, vagy pedig illessze be őket a szövegbe ott, ahol egyértelműen jobbak, mint Fabri szövege, vagy nyomtassa ki őket a szöveg után.¹⁹⁵ Így szinte bizonyos, hogy Zsámboky valójában Fabri *editio princeps*ének egy példányát küldte el margójegyzeteivel Bázélba.¹⁹⁶ A kiadás végül Pernánál jelent meg 1574-ben,¹⁹⁷ és a címlap némi túlzással már három „igen régi” kézirat kollacionálását ígerte (*tribus vetustissimis codicibus varietate adiecta*). A nyomdász Perna a három közül a legegyszerűbb megoldást választotta: Fabri szövegét változtatás nélkül kinyomtatta, Zsámboky jegyzeteit pedig a margóra tette, így tulajdonképp teljesen reprodukálta a magyar humanista által Bázélba küldött jegyzetelt kötetet.

A címlap állítása ellenére úgy látszik, hogy valójában csak egyetlen kézirattal egészült ki a szövegkiadás bázisa, mert Zsámboky a kiadó, Fabri két kéziratával (avagy Fabri kiadásával és forráskéziratával) együtt beszélt összesen három kódexről.¹⁹⁸ A ma-

192 Vincenzo ORTOLEVA, *La tradizione manoscritta della 'Mulomedicina' di Publio Vegezio Renato*, Catania, Sileno, 1996.

193 Conrad GESNER, *Historiae animalium liber I. de quadrupedis viviparis*, Zürich, Froschauer, 1551, f. 41.

194 SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 106–107.

195 „Poterit Typographus vel textum pristinum sequi, et varietatem in margine addere, vel inserere quae manifesta saniora excusis tuo iudicio videbuntur, vel ad extremum libri [...] reicere.”

196 Ortoleva amellett érvel, hogy volt egy köztes kézirat példány, de valójában nincs okunk feltételezni, hogy Zsámboky kézzel lemásoltatta volna Fabri szövegét. Vö. ORTOLEVA, *i. m.* (192. jegyz.), 124.

197 Perna elsősorban orvosi és alkímiai szövegek kiadására specializálta magát, lásd PERINI, *i. m.* (99. jegyz.), 149–160; *Corpus Paracelsisticum: Dokumente frühneuzeitlicher Naturphilosophie in Deutschland*, II, *Der Frühparacelsismus*, Hrsgg. Wilhelm KÜHLMANN, Joachim TELLE, Tübingen, Niemeyer, 2004, 746–747.

198 A részletekre lásd ORTOLEVA, *i. m.* (192. jegyz.), 121–124. Lommatzsch hasonló következtetésre jutott: P. VEGETIUS RENATUS, *Digestorum artis mulomedicinae libri*, ed. Ernst LOMMATZSCH, Leipzig, Teubner, 1903, iv–v.

gyar humanista összes margójegyzete saját, má az ÖNB-ben őrzött kéziratából (cod. 115; V) származik.¹⁹⁹ Mivel ez a kódex egy meglehetősen átalakított, rövidített változatot tartalmazza a *Mulomedicinának*, Zsámbokynak sok variánst kellett rögzíteni, és a munkát nem túl nagy alapossággal végezte el.²⁰⁰ A *Mulomedicina* második könyve első öt lapjának (ÖNB, cod. 115, 46^v–51^r) összevetése után elmondható, hogy a variánsoknak mintegy egyötödét hagyta említés nélkül. Ezek között vannak jelentéktelen eltérések,²⁰¹ de akadnak olyan változatok, amelyek jelentősen megváltoztatják a szöveg értelmét.²⁰² Egy esetben az is bizonyos, hogy a nyomdásznak nehézsége támadt Zsámboky írásának elolvasásával, ugyanis „ex”-et nyomtatott „Re.”, a „recept” bevett rövidítése helyett.²⁰³ Bár a szövegváltozatok egyetlen kéziraton alapultak, a kiadó nem volt tekintettel az ortográfiai variánsokra.²⁰⁴ Zsámboky legsúlyosabb kiadói hibája, amely nehezen lenne a nyomdásznak tulajdonítható, az, hogy elhagyta a negyedik (jelenlegi kiadásokban harmadik) könyv prólogusát, amely hiányzott Fabri kiadásából, de legalábbis részben benne volt saját kéziratában.²⁰⁵ Összességében a *Mulomedicina* kiadása jól mutatja ragaszkodását a régi kézirati olvasatok iránt a konjektúrákkal szemben, de egyúttal rávilágít alkalmankénti felületességére is, amely nem feltétlenül menthető azzal, hogy nem állt módjában személyesen felügyelni a nyomtatás folyamatát.

199 A kézirat szépen illuminált 15. századi itáliai másolat, lásd H. J. HERMANN, *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance*, I, *Oberitalien: Genua, Lombardei, Emilia, Romagna*, Leipzig, Hiersemann, 1930, LI. tábla. Rövid leírását lásd ORTOLEVA, *i. m.* (192. jegyz.), 13.

200 Természetesen nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a Zwinger és Perna számára elküldött példány nem maradt fenn, és a pontatlanságok a szedés során is bekerülhettek a szövegbe. Az is nyilvánvaló a kiadást sürgető levelekből, hogy semmiféle korrektúralenyomatot nem kapott. (Vö. SAMBUCUS, *i. m.* [5. jegyz.], 140–141, 146–149, 155–157.) Másrészt még nem tudunk eleget arról, hogy a 16. századi filológiában milyen fokú pontosság volt elvárható: jó példa erre Plautus már említett *codex Turnebije*, amelynek következetlen kollacionálásai szinte lehetetlenné teszik pontos rekonstrukcióját. Vö. CLEMENTI, *i. m.* (173. jegyz.)

201 Bár néhol még egy *et* elmaradását is jelezte, a következő szövegvariánsok elkerülték a figyelmét jegyzéseiben: itaque: igitur (f. 46^v); animantium: animalium (47^v); enim: – (47^v); effugere velit: velit effugere; iecinoris: iecoris; gyarabit: girat (48^v); et tarde: tarde; oporteri: oportet; diem tertiam: diem tertium; auferetur: auferatur; penitus nihil: nihil penitus (49^v); accipiet: accipiat stb.

202 Pl. labore: langore (46^v); curas etiam quarum: curas ex quarum (47^v); corrupti sanguinis: corrupti sanguinis virus (48^v); sentiens: sentit (48^v); minus etiam: nec bene; valetudines: valetudinis capitis; opus est autem: est autem necessaria (49^v) stb. Az állatok fejbetegségeinek leírásánál a fej megnevezése (valetudinis capitis) különösen fontosnak látszik, különben a javallatok mindenféle állatbetegsége vonatkoznának.

203 A kézirat szövege helyesen: „Re[cipe] pulveris nitri folia, raphani...” (49^v). Ehelyett a lapszéli nyomtatott jegyzet az agrammatikus „Ex pulveris nitri, folia raphani” szöveget hozza. Nehezen képzelhető el, hogy Zsámboky, aki képzett orvos volt, a „Recipe” rövidítését összetévesztette volna egy „ex”-szel.

204 Pl. hybbernalibus/hibernalibus, obtinet/optinet, cum/quum, valetudo/validudo, quoties/quotiens, subcreuerit/succreuerit, pigrum/pugrum stb.

205 ORTOLEVA, *i. m.* (192. jegyz.), 114–115, 125, 53. jegyz.

Humanista szövegkiadások: Pietro Ransano, Janus Pannonius, Bonfini *Decadesa* és a *Tripartitum*

Zsámboky nemcsak klasszikus műveket adott ki: négy fontos, majdnem kortárs humanista szöveg megjelentetése is a nevéhez kötődik. Pietro Ransanónak a Beatrix királyné megbízásából keletkezett magyar történeti összefoglalója (1558);²⁰⁶ Janus Pannonius összegyűjtött versei (1559, majd az *Eranemus* önálló kiadását követően jelentősen kibővítve: 1569);²⁰⁷ Antonio Bonfini *Decadesa* (1568);²⁰⁸ és végül Werbőczy István *Opus Tripartitum*ának újabb kiadása is hozzá fűződik. Zsámboky, akit ifjúkorától kezdve szoros kapcsolat kötött a magyar világi és egyházi elithez, majd pedig az udvari történetíró címet is elnyerte, szükségszerűen komoly szerepet vállalt Magyarország európai hírnevének népszerűsítésében. E kiadások előszavainak visszatérő témája, hogy a megjelenés fő motivációját a hazaszeretet, a patriotizmus adja. Ennek apró, de jellemző bizonyítéka, hogy amikor Beatus Rhenanus korábbi Janus Pannonius-kiadásának előszavát idézi, hallgatólagosan kijavítja a bázeli kiadót, aki Erasmusszal együtt németnek nevezte Janust is.²⁰⁹ Komoly erőfeszítéseket tett a magyarországi humanizmus szövegeinek összegyűjtésére, és nagy fájdalommal szólalt meg Janus Pannonius – talán soha el sem készült – *Annales patriae*-jének elveszése miatt.²¹⁰ Amikor rábukkant Janus korábban ismeretlen *Eranemus*ára egy firenzei kéziratban, rögtön közzétette a szövegét a saját rímes magyar királytörténetéhez csatolva (*Reges Ungariae ab anno Christi*, 1567). Ez jól mutatja, milyen szoros kapcsolatot látott udvari történetírói szerepe és az írott magyar kulturális örökség Európa felé közvetítésének kötelessége között, különösen akkor, ha ezek a szövegek a reneszánsz latinság irodalmi normái szerint voltak megfogalmazva.²¹¹

Zsámboky humanista szövegkiadásait nem egyszerű összehasonlítni a klasszikus edícióival. Egyrészt az előbbieknél mindig fellelhető a kiadás ügyének patrióta szemlélete, amely néha gyakorlatias megfontolásokkal párosul, mint pl. a gyakran kiadott *Tripartitum* esetében. Ezen kívül nyilvánvaló, hogy a *vetus codex*, a régi kézirat, amelynek központi fontossága volt filológiai munkásságában, a majdnem kortárs szövegek esetében csak elhanyagolható szerepet játszott: itt nem a „régí kézirat”, hanem a kézirat tulajdonosai és a kiadás patrónusai, például Révay Ferenc, Forgách Ferenc, Verancsics Antal vagy Liszthy János teremtették meg a könyv presztízsét. Zsámboky nyomdávalasztása alapvetően eltér ezeknél a kiadásoknál: Bazel vagy

206 RANSANUS, *i. m.* (61. jegyz.)

207 JANUS PANNONIUS, *i. m.* (61. jegyz.); Uő, *Quae uspiam reperiri adhuc potuerunt omnia, opera Ioannis Sambuci Cons. et Hist. Caes., Vindobonae, Kaspar Stainhofer, 1569.*

208 ANTONIUS BONFINIUS, *Decades quatuor cum dimidia*, Basel, Johannes Oporinus, 1568. A kötetet újra kiadta a Wechel nyomda Majna-Frankfurtban 1581-ben. Ezenkívül segített Löwenklaunak egy másik Bonfini-szöveg kiadásában, lásd BONFINIUS, *i. m.* (103. jegyz.) és alább.

209 BORZSÁK István, *Sambucus Janus-kiadásai = Janus Pannonius: Tanulmányok*, kiad. KARDOS Tibor, V. Kovács Sándor, Bp., Akadémiai, 1974, 548–549.

210 Lásd CSAPODI Csaba, *Janus Pannonius elveszett 'Annales patriae'-ja*, ITK, 89(1985), 472–479.

211 Zsámboky kiterjedt szövegkiadási tevékenysége ellenére nem találunk a megjelent művek közt középkori latin történeti forrásokat vagy krónikákat, csak középkori törvényeket. Lásd alább, 224. jegyz.

Antwerpen helyett bécsi nyomdászokat bízott meg Janus Pannonius és a *Tripartitum* kiadásával.²¹²

Fentebb már említettük, hogy milyen nehézségekkel járt a nagy távolságból való publikálás, de talán egyetlen példa sem szemlélteti jobban ennek problémáit, mint Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*ának kiadási története. Bonfini 1497-ben elvesztette munkaképességét, és 1502-ben meghalt, így nagy történeti műve befejezetlenül maradt.²¹³ A *Decades* részletei és töredékei több kéziratban forogtak közközezen a 16. század elején,²¹⁴ és ezekből az erdélyi Martin Brenner 1543-ban kiadta az első három *Decast*, amelyet követett a negyedik tized Heltai Gáspár által publikált magyar parafrázisa 1565-ben. Mivel Bonfini művét a Habsburgokkal küzdelemben álló Mátyás király és II. Ulászló uralkodása alatt szerezte, nyugodtan hangot adhatott Habsburg- és osztrákellenes nézeteinek, legyen szó III. Frigyes romlott erkölcséről vagy a könnyűvérű bécsi asszonyokról. A teljes *Decades* kiadását az is hátráltatta, hogy a mű vége felé értelemszerűen erősödött osztrákellenes hangvétele. Ez azonban nem volt akadály Zsámboky számára, aki megszervezte a még kiadatlan negyedik és a befejezetlen ötödik tized kinyomtatását, amelyeket a Révay családtól és Forgách Ferentől kapott meg.²¹⁵ Minden bizonnyal az utolsó könyvekben tárgyalt témák (Mátyás katonai sikerei Bécs ellen és III. Frigyes veresége) politikai érzékenységének volt köszönhető az is, hogy Johannes Oporinus, a bázeli nyomdász ragaszkodott ahhoz, hogy Zsámboky szerezzen császári privilégiumot a megjelenésre váró kötet számára, amelyet végül a magyar humanista el is nyert 1568. február 8-án.²¹⁶

A kiadás végül 1568 márciusában jelent meg, jól láthatóan sietség közepette, és Zsámbokynak valószínűleg egyáltalán nem volt lehetősége a kiadásra előkészített szöveg ellenőrzésére vagy javítására. A helyzetet tovább rontotta, hogy Oporinus kiszervezte a kiadást egy alvállalkozónak: „Számos dolog jött közbe, amelyek szándékom ellenére történtek, és elég rosszul lett kinyomtatva; mivel a teljes művet nem adhatta ki a mi nyomdánk, jelentős részét más nyomtatta ki, akik odafigyelő munkát ígértek nekünk, de sok dolgot gondatlanabban intéztek, mint szerettem volna [...] ez alkalommal, úgy gondolom, elnézést kell kérnem, de ígérem, hogy legközelebb gondosabb leszek.”²¹⁷ A könyv végül 1568 nyarára jutott el Magyarországra: Liszthy János, Zsámboky közeli barátja és mentora június 10-én tette első bejegyzését a kötetbe, amit rögtön meg is töltött kritikus megjegyzésekkel.²¹⁸ Zsámboky komolyan szégyenkezhetett magyar barátai előtt, és

212 Bázelen, Oporinusnál megjelent Bonfini-kiadása kivételt jelent ebből a szempontból, ami arra utal, hogy azzal a kötettel elsősorban nemzetközi olvasóközönséget célozott meg.

213 Lásd KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai, 1973.

214 KULCSÁR Péter, *Bonfini-kéziratok*, MKsz, 111(1995), 213–237, itt: 224–225.

215 Vö. ALMÁSI, *i. m.* (2. jegyz.), 172–175; A. DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. Iosephus FÓGEL, Béla IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Leipzig, Teubner, 1936, xxi–xxv.

216 Vö. SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 85 és 94.

217 Bázeli, 1568. márc. 31.: „In Bonfinii impressione multa mala mihi praeter animi sententiam acciderunt, adeo male excusus est. nam quod domi nostrae fieri non potuit, tota editio et magna pars per alios facta est, qui fidelem tamen operam ipsi quoque pollicebantur, multa negligentius quam vellem, curata sunt. [...] Haec excusare ut necesse habeo, ita alio tempore me diligentior fore polliceor”. *Uo.*, 94.

218 Lishthius János jegyzeteket írt saját példányára, amelyek kiadását lásd *Scriptores rerum Hungaricarum*

elégedetlenségét bizonyosan nem rejtette véka alá, mert a nyomdász még egyszer bocsánatot kellett hogy kérjen: „Bárcsak neked jobban tetszene a nyomtatás eredménye, mint nekem. De el kell viselnünk, amin már változtatni nem tudunk.”²¹⁹ Azok a javítások, amelyeket az 1581-ben megjelent második kiadás (Frankfurt am Main, Wechel) címlapja hirdet – „omnia nunc primum recognita et aucta per Joannem Sambucum” – és amelyek Zsámboky önbibliográfiájában is szerepelnek, minden bizonnyal azokra a kényszerű emendációkra vonatkoznak, amelyeket a hibás első kiadáson kellett foganatosítani.²²⁰ A Bazel és Bécs közti kommunikációs nehézségek ellenére a modern kritika pozitívan ítéli meg Zsámboky kiadását, mivel két kéziratot is alaposan összevetett a mindaddig kiadatlan negyedik és ötödik *Decas* publikálására. Ezen felül gondosan és a szükségtelen emendációktól tartózkodva összevetette a már kiadott három *Decas* szövegét egy új kéziratot forrással is (jelenleg: Krakko, Czartor. 1415).²²¹

Bibliográfiája állítása szerint Zsámboky Werbőczy *Tripartitum*-át is korrigálta. Az először Bécsben, 1517-ben megjelent szöveget gyakran kiadták az elkövetkező évszázadokban, és magyarra (1565), horvátra (1574), németre (1599) is lefordították, sőt kétnyelvű kiadásban is megjelent.²²² Zsámboky az első három bécsi kiadást követően, amelyek Johannes Singrenius, majd fia nyomdájában jelentek meg (1517, 1545, 1561), 1572-ben, II. Rudolf magyar királlyá koronázásakor ragadta meg az alkalmat, hogy egy új, javított kiadást tegyen közzé a törvények szövegéből.²²³ Ezt kilenc évvel később egy újabb, javított kiadás követte, amelyhez már egy hasznos, és a későbbi újraközlésekben gyakran reprodukált indexet is kompilált Telegdi Miklós, a pécsi püspök és Mossóczy Zakariás, Vác püspöke.²²⁴

minores, ed. KOVACHICH János György, Buda, Typis regiae universitatis, 1798, I, 332–338.

219 Bazel, 1568. máj. 20.: „utinam tibi impressio melius placeat quam mihi. Sed ferendum est quod mutare iam nequeas.” ÖNB, Cod. 9737e I, fol. P.

220 Az 1581. évi kiadás szerkezetén is változtatott Zsámboky: Oláh Miklós *Attila*-életrajzát, amely az 1568-as változatban az első *Decas* hatodik könyvébe lett beillesztve, a könyv függelékébe helyezték át.

221 DE BONFINIS, *i. m.* (215. jegyz.), xxxii. Nem tudjuk, hogy e munka mekkora hányada más magyar és lengyel humanisták (Krzysztof Treacy és Gyalui Torda Zsigmond) érdeme, akik korábban szintén részt vettek a kiadás előkészítésében. Részletesebben ehhez a kérdéshez lásd ALMÁSI-KISS, *i. m.* (6. jegyz.), a Bonfini-dedikáció jegyzeteit és ALMÁSI, *i. m.* (2. jegyz.), 172–175.

222 CSEKEY István, *A Tripartitum bibliográfiája = Werbőczy István*, kiad. BALÁS P. Elemér, Kolozsvár, 1942 (*Acta Iuridico-Politica*, 2), 141–194.

223 WERBŐCZY István, *Tripartitum opus iuris consuetudinarii [...] regni Hungariae*; Johannes SAMBUCUS, [*Reges Ungariae ab anno 401. ad 1072. (helyesen: 1572) versibus descripti*], Vindobonae, Blasius Eber, 1572.

224 WERBŐCZY István, *Tripartitum opus iuris consuetudinarii [...] regni Hungariae: De diversis regulis iuris antiqui*, ed. Johannes SAMBUCUS; Nicolaus TELEGDI, Zacharias MOSSOCZY, *Index seu enchiridion omnium decretorum et constitutionum regni Ungariae ad annum 1579. usque, per causarum locos distinctum, memoriae usibusque fori maxime utile*, Bécs, typis Nassingerianis, sumptibus Erhardi Hilleri, 1581. Telegdi és Mossóczy újra összegyűjtötték a magyar közjogot 1584-ben (*Decreta, Constitutiones et Articuli Regum inclyti Regni Ungariae*, Nagyszombat, Telegdi, 1584), ahol Mossóczy gondozta a szöveget, Telegdi pedig az indexet készítette el, lásd IVÁNYI Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*, Bp., MTA, 1926. Zsámboky közölte a Magyar Királyság néhány középkori, korábban kiadatlan törvényét Bonfini *Decades*-ának második, 1581. évi kiadásához csatolva (Frankfurt am Main, Wechel, 1581): *Decretorum seu articulorum aliquot priscorum Ungariae regum ad contextum Bonfinii illustrandum [...] nunc primum typis editus*. Lásd ALMÁSI, *i. m.* (2. jegyz.), 179, 107. jegyz.

Az „*ex bibliotheca Sambuci*” kiadások és kiadók

Annak meghatározása, hogy mely publikációk származtak Zsámboky könyvtárából (*ex bibliotheca Sambuci*), nehezebb feladat, mint amilyennek elsőre tűnik. Kézirataival Zsámboky számtalan kiadáshoz hozzájárult, de e kiadásokat nem mindig ő kezdeményezte, és kéziratái sem élveztek minden esetben kiemelt fontosságot. Míg egyfelől az „*ex bibliotheca Sambuci*” csoportjába sorolt könyvek száma nem olyan nagy, mint Zsámboky *edíciói* – vagyis első kiadásai –, mivel nem tartalmazzák az általa írt eredeti munkákat (és nem számítjuk közéjük az 1500 után megjelent szövegek transzmisszióját sem), addig másfelől nemcsak azokról a könyvekről van itt szó, amelyek a címlapjukon kifejezetten feltüntették az *ex bibliotheca Sambuci* feliratot, hanem egy ennél valamivel bővebb csoportról.²²⁵ A besorolást nehezíti, hogy az esetek többségében a kérdéses kiadások nem kizárólag Zsámboky kézírataira mentek vissza.

A következő lapokon megvizsgált kiadásokat Zsámboky kezdeményezte, de az elvégzendő filológiai munkát másokra bízta. Ezek tehát azok a művek, amelyeket Jacques Auguste de Thou úgy határozott meg, hogy Zsámboky támogatásával, de mások erőfeszítéseinek köszönhetően jelentek meg (lásd fentebb). Mivel megfelelő források hiányában nem mindig tudjuk meghatározni Zsámboky szerkesztőihez fűződő kapcsolatainak az eredetét vagy a kiadás ötletének forrását, a felsorolást nem címek, hanem a művek szerkesztői/kiadói alapján végezzük, vagyis a magyar humanistát segítő filológusok szerint.

Justus Lipsius (1547–1606)

A legtöbb humanista, aki Zsámboky egyik vagy másik kéziratának kiadásán, szerkesztésén dolgozott, Christophe Plantin holland kapcsolati köréből került ki, ami egyszerre jelzi Plantin fontosságát Zsámboky kiadói tevékenységében és a holland filológia jelentőségét a korban. A leghíresebb közülük Justus Lipsius volt, aki Zsámboky Tacitus-kéziratait (is) felhasználva adta ki a nagy történetész összes művét.²²⁶ Amikor Lipsius 1572-ben Bécsben találkozott Zsámbokyval, még csak tehetséges kezdő filológusnak számított, aki sok más kortársához hasonlóan Bécsben keresett munkát és menedéket.²²⁷ Később, Tacitus-kiadásának II. Miksához címzett dedikációjában Lipsius azt ál-

225 E munkák szerzői: Gaius Petronius Arbitr (1565), Arisztainétosz (1566), Ohridi Theophülaktosz (1567), Panopoliszi Nonnosz (1569), Theodórosz Dukasz Laszkarisz (1571), [Pseudo-]Hészükhiosz Milésziosz (1572), Antonio Bonfini (1572), Mikhael Glükasz (1572), Konsztantinosz Manasszész (1573), Basileus (1575), Jóannész Sztobaiosz és Geórgiosz Gemisztosz Pléthón (1575), Apomasar (1577), Manuel Komnéosz (1578) és Manuel Palaiologosz (1578).

226 Cornelius P. TACITUS, *C. Cornelii Taciti historiarum et annalium libri qui exstant*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1574.

227 Lipsius, amikor Bécsből Lipscsén keresztül (Joachim Camerariust meglátogatva) Jénába távozott, Zsámbokytól gyakorlatilag el sem köszönt. Lásd Stephanus Pighius Lipsiusához írt levelét: *Iusti Lipsi Epistolae*, I, 1564–1583, éd. Alois GERLO et al., Bruxelles, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, 1978, 75–78. Lipsius bécsi tartózkodásához lásd még *uo.*, 73–74; *Iusti Lipsi Epistolae*, XIII, 1600, éd. Jan

lította, hogy Bécsben több művelt ember él, mint máshol egy egész királyságban, ami a császár tudományszeretetének világos bizonyítéka.²²⁸ Ez azonban csak a szokásos hízelgés lassan már elcsépeltté vált kifejezése volt, és magának Lipsiusnak az „álláskezesés” kudarcra mutat rá a legvilágosabban, mennyire csak vágyálomnak számított. Ha a későbbiekben Lipsiusnak rossz véleménye alakult ki Zsámboky műveltségéről, akkor arra bécsi kudarcélménye is rányomhatta a bélyegét.²²⁹

Hadrianus Junius (1511–1575)

Néhány évvel korábban Zsámboky egy másik híres holland humanista számára is felajánlotta közvetítői segítségét – ugyancsak sikertelenül. Összeismerkedésük évében, 1563-ban, a húsz évvel idősebb Hadrianus Junius már ismert filológusnak számított.²³⁰ Úgy tűnik – a kettőjük között kialakuló, eddig jószerivel teljesen mellőzött, többnyire datálatlan levelezés alapján²³¹ –, Zsámboky már 1563 végén Hollandiában felajánlotta

PAPY, Bruxelles, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, 2000, 106–111; Hendrik D. L. VERVLIEP, *Lipsius' jeugd, 1547–1578: Analecta voor een kritische bibliografie*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België: Klasse der Letteren, 31:7(1969), 38–40. Lipsiusra általában lásd még *Een geleerde en zijn Europese netwerk: Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 oktober–20 december 2006*, eds. Jeanine DE LANDTSHEER, Dirk SACRÉ, Chris COPPENS, Leuven, University Press, 2006 (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 21). Zsámbokyra és Lipsiusra lásd BORZSÁK István, *Sambucus Janus-kiadásai* = B. I., *Dragma*, Bp., IV, Telosz, 2000, 374–387, itt: 375; DENEIRE-DE LANDTSHEER, *i. m.* (131. jegyz.)

228 „Atque hae [...] quanti aestimes [studium doctrinae] hinc discimus, quod una Viennensis aula tua plures eruditos habeat, quam aliorum tota regna.” *Iusti Lipsi Epistolae*, *i. m.*, 138. Eredetileg megjelent: Cornelius TACITUS, *Historiarum et annalium libri qui exstant*, Antwerpen, Plantin, 1574.

229 Vö. ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, *i. m.* (2. jegyz.), 207.

230 Juniusra lásd Dirk VAN MIERT, *Adrianus Junius (1511–1575) = Les Humanistes des Pays-Bas*, eds. Henk NELLEN, Steven SURDÈL, Turnhout, Brepols, 2013, I (Europa Humanistica, megjelenés előtt); *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511–1575)*, ed. Dirk VAN MIERT, Leiden, Brill, 2011.

231 Megpróbáltuk Junius datálatlan leveleit hozzátétőlegesen datálni és sorrendbe szedni (csak az 5. levél származik Zsámbokytól): (1.) 1563 vége?, Haarlem = Hadrianus JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit eiusdem vita et oratio de artium liberalium dignitate*, ed. Junius PETRUS, Dordrecht, Vincentius Caimax, 1652, 403–408; (2.) 1563. dec. [?], [Haarlem] = Hadrianus JUNIUS, *Hadriani Junii epistolae selectae nunc primum editae*, ed. Petrus SCHELTEMA, Amsterdam, Schonekat–Weigel, 1839, 67; (3.) 1564. jan., [Haarlem] = JUNIUS, *Epistolae selectae*, *i. m.*, 65–66; (4.) 1564. jan. 20., [Haarlem] = JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit eiusdem vita*, *i. m.*, 267–268; (5.) 1564. febr. 10., Antwerpen = Hadrianus JUNIUS, *Emblemata*, Antwerpen, Plantin, 1565, f. A3^v; (6.) 1564. márc. 1., Haarlem = Hadrianus JUNIUS, *Phalli, ex Fungorum genere in Hollandiae sabuletis passim crescentis, descriptio*, Delft, 1564, ff. Aii^r–Aiii^r; JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, *i. m.*, 413–417; (7.) 1564. márc. [?], [Haarlem] = JUNIUS, *Epistolae selectae*, *i. m.*, 57–58; (8.) 1564. máj. 24., Antwerpen = JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, *i. m.*, 385–386; (9.) 1564. aug. 23., [n. a.] = *uo.*, 273–279; (10.) 1564. nov.–dec., [Haarlem?] = *uo.*, 408–410; (11.) 1565. jan.–febr., Antwerpen = *uo.*, 262–263; (12.) 1565. márc. 10., Haarlem = Nonius MARCELLUS, *De proprietate sermonum*, Antwerpen, Plantin, 1565, f. A6^v–A7^r, valamint JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, *i. m.*, 410–413; (13.) 1565. szept. 2., Amsterdam = *uo.*, 399–403; (14.) 1565 ősz [?], Antwerpen = *uo.*, 272–273; (15.) 1568 eleje [?], [n. a.] = JUNIUS, *Epistolae selectae*, *i. m.*, 31–32. Lásd még TÜSKÉS Gábor, *Imitation and Adaptation in Late Humanist Emblematic Poetry: Zsámboky (Sambucus) and Whitney*, *Emblematica*, 11(2001), 261–292.

Juniusnak, hogy közvetíteni fog a császár felé, akivel viszonya ekkor még igencsak lazának mondható.²³² Úgy tűnik, nemcsak a bécsi évjáradék gondolata merült fel már ekkor, kapcsolatuknak e korai pontján, hanem az a lehetőség is, hogy Junius megkapja a *comes palatinus* címet, aminek a megszerzésére Zsámboky csak három évvel később fog gondolni, miután magát spontán *comes palatinus*nak nevezi házassági szerződésében (lásd feljebb).²³³

Ha Zsámboky már e ponton közvetítőként ajánlotta magát a császár irányába, abban bizonyára az motiválta, hogy megnyerje kiadói programja számára az intellektuális érdeklődésében hozzá oly közel álló Juniust. Láthatólag Zsámboky már ekkor megértette, hogy kiadói terveinek megvalósításához segítőtársakra lesz szüksége. Szerencséjére Juniusnak éppen nem volt stabil állása (magántanításból élt Haarlemben), de hozzá hasonlóan hírnévre és kapcsolatokra vágyott publikációi révén. Zsámboky kéziratai emiatt voltak számára vonzóak, és emiatt tette sajátjává a saját emblémagyűjtemény összeállításának ötletét is, Alciato, Bocchi, de leginkább Zsámboky nyomán. Junius tehát a magyar humanistához hasonlóan (és vele szinte párhuzamosan) saját emblémáskönyvén kezd dolgozni, és azzal küldi meg Ghentbe az elkészült verseket, hogy fiatalabb társa ítéletétől teszi függővé, hogy kiadja vagy a tengerbe vesse-e őket.²³⁴ Zsámboky kegyes válaszlevele később bekerült Junius *Emblemata* című művének (1565) elejére. A könyvet ugyancsak Plantin adta ki, aki a jelek szerint Zsámboky közvetítésével lett Junius kiadója.²³⁵

232 Ez még akkor is furcsának hat, ha feltételezzük is, hogy az év szeptemberében Miksa pozsonyi megkoronázása alkalmából találkozott vele. Bár erre utalna, hogy a szept. 6-i koronázásról Zsámboky egy metszetet készített (Johannes SAMBUCUS, *Coronatio Maximiliani II. facta Posonii*, n. a., 1563), a tény, hogy szept. 22-én már Ghentből ír levelet Orteliusnak, megkérdőjelezi pozsonyi jelenlétét (SAMBUCUS, *i. m.* [5. jegyz.], 62–65). Jegyezzük meg azonban, hogy Juniuson kívül mások is hirtelen Zsámboky közvetítő tevékenységében kezdenek reménykedni: Plantin nyomdai privilégiumot vár a császártól, Georg Cassander pénzt, Hubert Goltzius állást és Jean Matal talán maga sem tudja, mit. Lásd ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, *i. m.* (2. jegyz.), 156–157. Sőt, még Johannes van den Kerckhove Polyander (1535–1598) is a kapcsolatot kereste Zsámbokyval. Vö. Oxford, Bodleian Library, Ms. Rawlinson letters 76a, 9–10.

233 „Nihil unquam gratius feceris. Quid aio? An vero quicquam mihi esse possit gratius, και προφερέστερον ἤδὲ και εὐκμερέστερον [εὐήμερέστερον!], quam quod tute mihi modo offers de conditionis ratione, ut alendis studiis, sublevandis (ut tuo utar verbo) lucubrationibus honorificum ac luculentum industriae subsidium deposcatur a maximis laudatissimisque Principibus. [...] Quod tunc animo incrementum, quam studiis industriaeque accessionem futuram auguraris si honoraria stipe eaque annua coonestari me talium Principium beneficentia dignaretur? Quod si fiat, (potes autem in ea re plurimum) nae tu mihi Deus fueris in universum, οὐ μόνον ὁ ἐκ μηχανῆς [nem csak ex machina]. Ad id, si Comitiss Palatini iustus, haud trivialis iste, titulus accederet, ut nunc sunt mores et vita (quod tu prudenter edisseris) quid me beatius.” JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, *i. m.*, 407–408. (A levél datálásához a következő utalásokat használtuk: „mittam ad te propediem Emblemata quinquaginta”; továbbá hogy Zsámboky könyvkatalógusát csak nemrégiben adta át Juniusnak, aki Dodoen (Dodoneus) 1563-as publikációjáról még nem tudott.)

234 „Nunc reliqua ad te Emblemata in universum numero quinquagena mitto, de quibus statue quod lubet, sive ea publicum tentare velis, sive mari flammisque aboleri iubeas, susque deque ferendum putabo: tametsi non prorsus reiicula και κοπιών ἐκβλητότερα, ut Democriti verbis utar, ea iudicent esse nonnulli, sed tui iudicii ἀκριβεία momentum omne hac in re trahet.” JUNIUS, *Epistolae selectae*, *i. m.*, 65–66. (1564. jan.)

235 Vö. Junius levelével: „Plantini fidem, diligentiam et in deferendo mihi omni officio studium magnopere

A Zsámboky támasztotta remények annak ellenére kielégítetlenül maradtak (és talán a megígért pénz sem került kifizetésre),²³⁶ hogy Zsámboky bécsi letelepedése sikertörténetnek számított, és Miksa 1564-es trónra kerülése is kedvezőnek bizonyult számára. 1565 végére Junius kiábrándulása már végleges volt;²³⁷ szerencséjére a következő év elején azonban végre álláshoz jutott: Holland és Nyugat-Frízia tartományok historikusaként Hollandia történetének megírása lett a feladata. Ennek ellenére Junius kitartott a filológusi munka mellett: az 1565-ben megjelent Nonius Marcelluskiadása után tovább dolgozott Martialison és a *Nomenclator* nevű többnyelvű szótáron, valamint azon a két másik projekten, amelyek Zsámbokytól származtak: Eunapiosz és Pseudo-Hésziukhiosz szövegeinek kiadásán és lefordításán.²³⁸ Amint levelezésük első fennmaradt darabjából megállapítható, Zsámboky a kapcsolatfelvétel kezdetén megküldte Ghentből Haarlembe görög kódexeinek (bizonyára csak részleges) katalógusát,²³⁹ és felkínálta a műveket kiadásra. Miután Junius átnézte a listát, kiválasztotta magának Eunapioszt, majd válaszában kifejezte háláját a megígért bécsi udvari közvetítésért. Nyilvánvaló, hogy ezt Junius is az elvégzendő fáradságos munkájáért („molesta opera”) cserébe gondolta.²⁴⁰ Amikor Zsámboky később Bécsben rájött, hogy a Junius számára ígért évjáradékot nem fogja tudni megszerezni, belátta, hogy a projekt kivitelezését más alapokra kell fektetni, és Juniust megkerülve a kiadóhoz, Plantinhoz fordult: az Eunapioszon elvégzendő szerkesztői és fordítói munkára immáron Plantinon keresztül kérte fel „barátját”. Junius meglehetősen furcsállta is az eljárást, bár valószínűleg értette Zsámboky logikáját: zentúl anyagi kompenzációhoz fűződő reményeit Plantinba kell fektetnie.²⁴¹ Nem sokkal később kiderült, hogy Zsámboky még a beígért *comes palatinus* cím megszerzésére sem képes vagy hajlandó, következésképp Junius letett korábbi tervéről, hogy a kiadást Zsámbokynak dedikálja, habár laudációjára az olvasóhoz szóló levélben azért helyet kerített.²⁴²

Eunapiosz kinyomtatásának története további adalékokkal szolgál a Zsámboky, Junius és Plantin közötti furcsa munkaviszonyról. Mindenekelőtt a görög szöveget és latin fordítását Plantin külön címlapokkal, paratextusokkal, lapszámokkal és kolo-

praedicas et id obviis ulnis ut defertur, amplector: certo typi placuerunt olim impense et quod ad Emblematum editionem attinet, moram praecipitari velim.” *Uo.*, 65.

236 *Uo.*, 57–58. (1564. márc.?)

237 Kiábrándulására lásd JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, i. m., 399–403 (1565. szept. 2.), és a Plantinnak írt datálatlan (valószínűleg 1565-os) levelét: „Sed promissorum qui modus erit aut finis? Interim elanguescit promissorum vanitate fervor et hebetatur animi acies.” JUNIUS, *Epistolae selectae*, i. m., 63.

238 Lásd a 72. jegyzetet.

239 „Catalogus autorum Graecorum, quem nuper ad me dederas θαῦμα μ' ἦ ὧς [!] σαφέστερον λέγειν ἐκπλήξιν τίνα mihi peperit, vertat Deus βασκανίας omen, quam tu amuleto praesenti facillime averteris, certe si tantii operae mihi (id quod non dubito, obtestari dum fas sit, quin impetrem) praestare lubeat, meo ut aere descriptis frui detur Eunapii vicenis illis Sophistarum vitis (quas ego prorsus depereo) ne te amoris nostri ardorem clam esse pariar.” JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, i. m., 407.

240 A kifejezést egy másik levélben használja, amiben reményeinek ad hangot, hogy Plantin fizetni fog neki a Nonius Marcelluson elvégzett munkájáért. JUNIUS, *Epistolae selectae*, i. m., 65–66. (1564. jan.)

241 JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, i. m., 408–410. (1564. nov.–dec.) Vö. VOET, i. m. (105. jegyz.), II, 884–885.

242 Modern kiadását lásd *Europa Humanistica: Les Humanistes des Pays Bas*, éd. Dirk van MIERT et al. (elő-készületben). Lásd JUNIUS, *Epistolae selectae*, i. m., 31–32. (1568. eleje?)

fonokkal látta el. Bár a megmaradt példányok kivétel nélkül a két szöveget összekötve, együttesen tartalmazzák, külön terjesztésük nem zárható ki. Ennél is fontosabb, hogy Plantin a sorrendet így nyugodtan cserélgethette, a két részre osztás pedig megnövelte a potenciális patrónusok számát. Tudomásunk szerint Plantin több mint két nyomdai variánst készített. A bécsi Nemzeti Könyvtár 74.K.128 jelzetű példánya az összes többi ismert példánytól eltér, feltehetőleg Zsámboky és környezete részére lett külön kinyomtatva. Zsámboky a császárnak címzett dedikációban kifejtette, hogy egy régóta várt művet tesz közzé („in lucem profero”), ami – a barátja által elkészített fordítással együtt – nagyobb ismertségre számíthat, ha dedikációja a császár nevével köti össze. Bár a dedikációban a „fordító barát” nevét nem említi, mint ahogy a szöveg átírásának és kiadásának körülményeiről sem beszél, az első rész végén az olvasóhoz címzett levelében Junius, miközben nem feledkezik meg Zsámboky gyűjtői hozzájárulásának kidomborításáról, nem rejti véka alá, hogy munkája nemcsak fordításból állt, hanem a szöveg átírását is tartalmazta. A transkripció, állítja Junius, lényegesen nehezebbnek bizonyult, mint azt kezdetben gondolta, mert a Farnesék könyvtárában átmásolt szöveg tele volt hibákkal. Az olvasóhoz szóló levelet Junius emendációinak listája követi, de a bécsi példány más paratextust ezen kívül már nem tartalmaz: a 2. rész kihagyja Junius Erzsébet angol királynőnek címzett 17 lapos dedikációját, mint ahogy Junius ezt követő versét és fordítói megjegyzéseit is. Azok a példányok viszont, amelyek e textusokat közreadják (amelyek feltehetőleg többségben voltak),²⁴³ Zsámboky dedikációját és sógorának, Eggerer Kálmánnak címzett versét hagyják ki. Nem lehet tudni, hogy Junius és Zsámboky tudtak-e egymás variánsairól, vagy a furcsa bécsi példányt inkább már egy megfeneklett barátság lenyomatának kell tekintenünk. Mindenesetre feltételezhetjük, hogy Plantin, miután nyilvánvalóan mindkét fél irányába le volt kötelezve, mindkettőjüket boldoggá akarta tenni. De e furcsa eljárás (és a bécsi variáns) arra is rámutat, hogy Zsámboky szívesen tetszelgett a közreadó szerepében, anélkül, hogy valódi szerepe felől tényleges hazugságokba bocsátkozott volna.

Ami Pszeudo-Hészükhiosz szövegének kiadását illeti, az együttműködés valamelyest másféle alapokon nyugodott. A kiadás ebben az esetben is külön szedett, de egybekötött könyvekben közli az eredeti görög szöveget és a latin fordítást. Az első görög szöveget közlő könyvet Zsámboky a befolyásos flamand diplomatának, Ogier de Busbecqnek dedikálta, míg a fordítást Junius egy amszterdami patricius fiának ajánlotta. Junius olvasóhoz szóló utóirata, amely a fordítást követte, ismét az itáliai másolók hanyagságát hangsúlyozta, kiemelve, hogy a szükséges emendációkat, eltekintve néhány jelentéktelen esettől, külön megjelölte.²⁴⁴

243 Utrecht, UB, W oct 1493; London, BL, 1067.c.14*. A Bayerische Staatsbibliothek példányai (A.gr.b. 1484 és Biogr.c. 97) logikusabb sorrendben vannak egybekötve: elsőnek a latin fordítás, és így a kötet Junius Erzsébet királynőnek írt dedikációjával kezdődik.

244 Furcsa módon Junius már 1565-ben azt állította, hogy Pszeudo-Hészükhiosszal kapcsolatos munkájával már majdnem kész van, de a könyv csak 1572-ben jelent meg. JUNIUS, *Epistolae, quibus accedit...*, i. m., 272.

Kevésbé visszás, de hasonlóképp kiegyensúlyozatlan volt a Zsámboky és egy másik holland filológus, Obertus Gifanius (Hubert van Giffen) közötti kapcsolat. A magyar humanistánál három évvel fiatalabb Gifanius 1567-ben még éppen csak hogy befejezte doktori tanulmányait Orléans-ban. A Zsámboky kéziratának felhasználásával készített Lucretius *De rerum natura*-kiadása Gifanius első publikációja volt, amellyel humanista hitelét szerette volna megalapozni. Később, 1569–1570 körül Gifanius Berzeviczy Mártonnal, Zsámboky egyik magyarországi ismerősével is megbarátkozott,²⁴⁵ míg a jelek szerint Zsámbokyval is kapcsolatban maradván, kikérte filológiai problémákban idősebb kollégája véleményét.²⁴⁶

Amint Gifanius a dedikációban és az olvasóhoz szóló levélben kifejtette, Zsámboky egy régi nyomtatványt adott át neki (Lucretius 1495-ös velencei kiadását²⁴⁷), amely Michael Marullus annotációit tartalmazta. Ez a régi könyv feltételezhetően Piero Vettori könyvtárából kerülhetett Zsámbokyhoz.²⁴⁸ Minthogy Marullus hosszú éveken át Lucretiuson dolgozott, és H. A. J. Munro szerint „körültekintően kollacionálta a különböző kéziratokat [melyek közül az egyik valószínűleg Polizianótól származott] és a kiadásokat, és minden fellelhető forrásból anyagot gyűjtött”, a tőle fennmaradt annotációk komoly értéket képviseltek. Ugyanakkor, amint arra Munro szintén rámutat, Marullus annotációi különböző kötetekben cirkuláltak, és Lucretius kiadásához már a költő 1500-as halála előtt is felhasználásra kerültek. Ebből következően Gifanius kiadása igazi újdonsággal nem kecsegtethetett, még ha (amint állította) Marullus margójegyzeteinek segítségével sikerült is az első kiadások szövegromlásain némiképp javítania. A kiadás igazi értékét, úgy tűnik, az adta, hogy Denis Lambin 1563–1564-es kiadásából vette át, aki Marullusszal egyenrangú filológus volt, és kiadásán öt kézirat

245 Gifanius már korábban hallott Berzeviczy Mártonról (1538–1596), aki 1565-ben már Párizsban Jean Dorat mellett tanult, de csak 1569-ben Velencében találkoztak. Lásd Marcus Antonius MURETUS, *Epistolae*, Lipcse, Holtze, 1866, 110 (lib. 1, ep. 73). A levél hibás datálását (1564. dec. 1.) Veress Endre javította ki 1569. dec. 1-re. Vö. VERESS Endre, *Berzeviczy Márton: 1538–1596*, Bp., Athenaeum, 1911, 62.

246 Gifanius idéz Zsámboky egyik elveszett leveléből, amelyben a magyar humanista Aulus Gellius-konjektúráját helyesli (*Noct. Att. 2, 7: Bibulo helyett Tubulo*) paleográfiai alapokon: „de Tubulo coniectura non displicet: cum facilis sit lapsus de Tu in Bi”. Marcus Antonius MURETUS, *Opera omnia*, ed. David RUHNKEN, Leiden, Luchtmans, 1789, I, 506.

247 Hugh Andrew Johnstone MUNRO, *Introduction = T. Lucreti Cari De rerum natura: libri sex*, kiad. H. A. J. MUNRO, Cambridge, Bell, 1908⁴, 9.

248 Ezt támogatja Munro megfigyelése is, aki a müncheni Staatsbibliothekban látta Vettori könyveit. Vettorinak valójában három kézírata volt, ami utal Lucretius iránti tiszteletére, sőt talán egy tervezett szövegkiadásra is. E „kéziratok” között volt Lucretius 1495-ös kiadása, ami „Vettori kézírásával tett javításokkal van tele. Ebben a végén Vettori megjegyzi, hogy 'contuli cum duobus codicibus, altero Ioviani Pontani, altero vero Marulli poetae Bizantii, impressis quidem, sed ab ipsis non incuriose, ut patet, emendatis, quos commodum accepi ab Andrea Cambano patritio Florentino M.D.XX. Idibus Martiis. Petrus Victorius'” (MUNRO, *Introduction, i. m.*, 11). Vagyis elképzelhető, hogy miután Vettori Marullus jegyzeteit bemásolta a velencei 1495-ös kiadásba, Marullus eredeti jegyzeteire már nem volt szüksége, és azokat eladta Zsámbokynak. (Ugyanakkor az interpretációt gyengíti, hogy Vettori kódexről beszél és nem kiadásokban található jegyzetekről, ráadásul a köteteket csak kölcsön kapta.)

összevetésével számos értékes szövegjavítást eszközölt.²⁴⁹ Gifanius még az előszóban is Lambin nyomdokaiban járt, hasonló hangsúlyt fektetve Lucretius védelmére, sőt egyes érveit is átvette a párizsi humanistának. Ezzel együtt Lucretius apológiája Gifanius szövegében elegánsabbra és bátrabbra sikerült: Lucretius „hibáit” nem fogja rá „bűnös” epikureizmusára (mint Lambin), hanem megpróbálja korának filozófiai kontextusában elhelyezni, kifejtve, hogy az epikureizmust – ami annyira alapvető a latin auktorok megértéséhez – kortársai sok tekintetben félreértik. Gifanius jegyzetelési eljárása is elegánsabbra (vagyis rövidebbre) sikerült, ami részben a mű későbbi népszerűségét is megmagyarázza, akárcsak a hozzá fűzött értékes függelékek.

Lucretius kiadásának előszavában tett más filológiai munkákra vonatkozó ígéreteit Gifanius sosem váltotta be. Ehelyett energiáit a jogi tanulmányokba és az oktatásba fektette, először Strasbourgban, később, katolikus hitre térve, Ingolstadtban, majd végül 1599-től, régi álmát valóra váltva, Prágában, II. Rudolf udvari tanácsosaként.

Gerhard Falkenburg (1535–1578)

Lényegesen kevesebbet tudunk Zsámboky filológusi csapatának egy másik hellenistájáról, a szintén holland Gerhard Falkenburgról (Gerard Falckenburg), aki ugyanúgy a híres francia humanista jogtudóstól, Jacques Cujastól tanult jogot, mint Gifanius.²⁵⁰ Falkenburg életének egyetlen szövegkiadása Nonnosz *Dionüsziaiakája* volt, ami szintén Plantinnál jelent meg.²⁵¹ Amint a Zsámbokyhoz szóló dedikációban elmondja, Nonnoszt akkor szerette meg, amikor János evangéliumának parafrázisát olvasta tőle. *A Dionüsziaiakára* itáliai útja során figyelt fel, de hiába kutatott a kézírata után. Valószí-

249 Munro Lambint elsőrangú filológusnak tartja (szemben Gifaniusszal). MUNRO, *Introduction*, i. m., 14–15. Vö. Edward J. KENNEY, *The Classical Text: Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley, Ca., Univ. of California Press, 1974, 65–67; Jean JEHASSE, *La Renaissance de la critique: L'essor de l'humanisme érudit de 1564 à 1614*, Paris, Champion, 2002², 71–141. Gifanius kiadása felbőszítette Lambint (aki már Muretust is plágiummal vádolta), és előadásában Gifanius plagizálásának híret keltette (lásd Pierre BAYLE, *Dictionnaire historique et critique*, Rotterdam, Leers, 1702, II, 1330–1331). Lucretiusának harmadik (részben a bosszúállás motiválta) kiadásában Lambin már a legdurvább hangnemben fogalmazott. Gifanius Muretusnak címzett magánlevelezésében próbált meg a vádakra megfelelni, aki szintén hamis plágiumvádak miatt háborgott. Bár Lambin kijelentette, hogy nem olvasta fiatalabb kollégája kiadását, Gifanius felháborodással számolt be róla, hogy Lambin csendben átvette harmadik kiadásában az ő javításait. Lásd John O'BRIEN, *Le Lucrèce de Denys Lambin: entre revendication et prudence = La renaissance de Lucrèce*, éd. Frank LESTRINGANT, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2010, 35–46, kül. 38–40. Gifanius és Muretus levelezésére és Gifanius párizsi konfliktusára Lambinnal lásd MURETUS, i. m. (246. jegyz.), I, 500–512, 541–551.

250 Keveset tudunk a Nijmegenben született Gerhard Falkenburgról. Bourges-ban tanult jogot, majd tanulmányait Itáliában folytatta. Többek között levelezett Carolus Clusiusszal, Justus Lipsiusszal, Bonaventura Vulcaniusszal, és idősebb Jan Dousával, aki 1582-ben kiadta néhány epigrammáját. Lásd még ADB 6, 555.

251 NONNUS PANOPOLITA, *Νόννου Πανοπολίτου Διονυσιακά: Nonni Panopolitae Dionysiaca*, nunc primum in lucem edita, ex Bibliotheca Ioannis SAMBUCCI Pannonii, cum lectionibus et coniecturis Gerarti FALKENBURGII NOVIOMAGI et indice copioso, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1569.

nüleg Plantin hívta fel a figyelmet Zsámboky kódexére.²⁵² E jelentős eposz kiadása kétségbevonhatatlan érdemnek számított, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy szinte ugyanabban az időben Falkenburgtól függetlenül Zsámboky barátai, Johannes Oporinus és Carolus Utenhovius is tervbe vették a szöveg kiadását.²⁵³ A pálmát Falkenburg vitte el, és megérdemelten lett az általa oly nagyra becsült nonnoszi eposz első kiadója. A dedikációban elmondja, mennyire hálás, hogy Nonnosz visszavezette a mesék világába, amit maga mögött hagyott iskolás korában, és megismertette őt (a gyakorló apát) Dionüszosz történetével, ami igazán kedves a lelkének. Ami szerkesztői munkáját illeti, Zsámboky kéziratát a legnagyobb tiszteletben tartotta:

Hogy senki se kifogásolja részünkről a hűséget és a tisztességet (*ne vero fidem quis in nobis et candorem requireret*), semmin sem változtattam, és a legnagyobb figyelmet fordítottam arra, hogy a kéziratot, amely az egyetlen felhasznált kézirat volt, a lehető leg gondosabban nyomtassák ki. Ugyanez tapasztalható Arisztainétosz és Eunapiosz [kiadásával] kapcsolatban, és lesz hamarosan tapasztalható a te Ióannész Sztobaioszod *Fizikájával*, mint ahogy a Hészühioszoddal, amit Hadrianus Junius régi kódexének lefordításával együtt nap mint nap várunk.²⁵⁴

Amint már korábban láthattuk, ez az eljárás tökéletesen illeszkedett Zsámboky János filológiáról vallott elképzeléseihez. Falkenburg, Zsámbokyhoz hasonlóan, elvetette az önkényes konjektúrák módszerét, és csakis a régi kéziratok alapos összevetésében hitt. A *Dionüsziaika* esetében ráadásul Utenhovius arról számolt be Falkenburgnak, hogy az összes általa látott kézirat végsőkéig romlott volt, Falkenburg tehát hűen ragaszkodott e különleges példányához, amely egykor Monemvasia érsekének, Arseniosznak (1465–1535) a birtokában volt. A kéziratot, amelyet állítólag Zsámboky is elolvasott és kijavított,²⁵⁵ a magyar humanista még Tarantóban vette 45 dukátért Andreas Darmariustól, aki Velencéből származó görög kéziratokat árult és másolt.²⁵⁶ Mindennek ellenére jel-

252 VOET, *i. m.* (105. jegyz.), IV, 1628–1629.

253 Vö. a 42. jegyzettel. Utenhoviushoz lásd Leonard FORSTER, *Charles Utenhove and Germany*, *Daphnis*, 6:4(1977), 81–100; Philip FORD, *Carolus Utenhovius: A Tale of Two Cities = Between Scylla and Charybdis: Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe (1500–1700)*, eds. Jeanine DE LANDTSHEER, Henk NELLEN, Leiden, Brill, 2011, 149–160. Utenhovius próbálkozásaira a legjobb forrás magának Falkenburgnak a dedikációja és utószava. NONNUS, *i. m.*, f. *8^r és 862.

254 „Ne vero fidem quis in nobis et candorem requireret, nihil mutavi; et operam dedi, ut tuum exemplar, quo solo usi fuimus, diligentissime exprimeretur. Idem in Aristaeneto et Eunapio fuit observatum; idem in Ioannis Stobaei *Physicis* tuis curabitur propediem; neque negligetur in Illustrio itidem tuo, quem cum Hadriani Junii vetere codice conversione Latina quotidie exspectamus.” *Uo.*, f. *7^r.

255 Vö. Zsámboky ifj. J. Camerariusnak írt kiadatlan levelével: „Nonnus est absolutus, Stobaei φυσικῶς ἐκλογῶς utrumque a me perlectas et multis locis emendatas praeloquē subiici.” (1569. márc. 6.) Cambridge, Mass., The Houghton Library, Ms. Lat. 307.

256 Andreas Darmarius (Andrea Dal Mar/Dal Mare, 1540–16. század vége) több száz ritka kézirat átíratát készítette el, melyekhez Velencében jutott hozzá. Otto KRESTEN, *Die Handschriftenproduktion des Andreas Darmarios im Jahre 1564*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 24(1975) 147–193; Otto KRESTEN, *Der Schreiber und Handschriftenhändler Andreas Darmarios: Eine biographische Skizze =*

lemző módon Falkenburg is élt a konjektúra módszerével, még ha konjektúráit el is különítette, megkülönböztetvén a biztosabbakat a kevésbé biztosaktól. Jegyzetei között emellett Nonnosz Homérosztól vagy Apollóniosz Rhodiosztól vett kölcsönzéseire is felhívta a figyelmet.

Két évvel a *Dionüszia* kiadása után Falkenburg tudományos titkárnak szegődött a már korábban említett gazdag boroszlói patrícus, Thomas Rehdiger mellé.²⁵⁷ Rehdiger személyében nemcsak a gazdag és tudós bibliofil ismerhette meg, hanem olyan embert, aki kapcsolatban állt a *respublica litteraria* jobbik részével, a Zsámboky–Plantin-féle körből például Henri Estienne-nel, Obertus Gifaniusszal, Justus Lipsiusszal, Johann Löwenklauval, Theodor Pullmannel, Carolus Utenhoviusszal és Piero Vettorival.²⁵⁸

Wilhelm Canter (1542–1575)

Zsámboky filológus segítői közül az utolsó, aki szintén Plantin kapcsolatai közé tartozott, Wilhelm Canter (Gulielmus Canterus) volt, egy keveset kutatott, de általános elismertségnek örvendő szövegkritikus, aki egy rövid, de annál munkásabb élet után, 33 évesen mint szabadúszó filológus halt meg, kivételes mennyiségű görög szövegkiadással a háta mögött.²⁵⁹ Canter, akit leginkább a görög tragédiáiról végzett mun-

Griechische Kodikologie und Textüberlieferung, Hrsg. Dieter HARLFINGER, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980, 406–419; Mark SOSOWER, *A Forger Revisited: Andreas Darmarios and Beinecke 269*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 43(1993), 289–306; Kersten HAJDÚ, *Andreas Darmarios in München?: Über einen Handschriftenverkauf an die Herzogliche Bibliothek*, *Bibliotheksforum Bayern*, 22(1994), 118–128. Falkenburg szerint Darmarius adta el Zsámbokynak a *Dionysiaca* két kötetét (és nem pedig a saját másolatait), mint ahogy az a Cod. Vindob. theol. gr. 70 és hist. gr. 75 esetére is igaz. Otto KRESTEN százra becsüli azoknak a kéziratoknak a számát, amelyek az ÖNB kollekcijában Darmariushoz kötődnek, és amelyeknek többsége Zsámbokyn keresztül kerülhetett a gyűjteménybe. Vagyis Zsámboky és Darmarius még 1565–1567-ben is közeli kapcsolatban állt egymással; vö. Otto KRESTEN, *Nugae Syropulianae: Betrachtungen zur Überlieferungsgeschichte der Memoiren des Silvester Syropoulos*, *Revue d'histoire des textes*, 4(1975), 75–138, itt: 86. Zsámboky egyik, Blotiusnak írt 1571-es levelében azonban azt állítja, hogy Darmarius becsapta, és anélkül távozott Spanyolországba, hogy a kifizetett kéziratokat leszállította volna: „Cumque tam facile tuam operam mihi deferat, te valde etiam atque etiam rogo, ipse aut per alios ad S. Georgii aediculas Graeculorum subeas atque expiscere, num adsit Andreas dal mar [Dal Mare/Darmarius]. Is enim impostor a me ante 4 annos 150 scutatos accepit certis promissis et syngrapha data, missurum se mihi quamprimum libros a me requisitos, sed nihil dum vidi, profectus erat Ilerdam cum libris manuscriptis ad Antonium Augustinum in Hispaniam. Si reversus esset, cogere illum per amicos ad liberandam fidem; sed dissimula nomen meum, nam frater Joan[nes] dal mar [Darmarius] subolfecit, me quiddam in eos iure moliri. Poteris praetextu librorum emendorum talia cognoscere.” SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 119.

257 Lásd az 54. jegyzetet.

258 Rehdiger kapcsolatai között a legfontosabb Johannes Crato volt, de ismerte vagy levelezésben állt más humanistákkal is, közéjük tartozott Carolus Clusius, Jean Matal, Hubertus Languet, Paulus Melissus Schede, Berzeviczy Márton és Zsámboky is. Lásd WACHLER, *i. m.* (54. jegyz.), 18–19; ill. a boroszlói egyetemi könyvtár kéziratok katalógusát (Rehdigerische Briefsammlung, Akc 1967/8 = Mf. 7796).

259 Canterra lásd Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum [...]*, Frankfurt, impensis Jonae Rosae, 1615, 272–288. (Sajnos Adam nem jelöli meg forrását, de feltételezhetjük, hogy vagy Wilhelmre, vagy

kássága miatt ismernek, nemcsak számos görög költő és prózaíróit publikált az összes fellelhető kéziratos változat felhasználásával, hanem megírta a görög szövegkiadási gyakorlat kézikönyvét is, a *De ratione emendandi Graecos auctores syntagmát*, ami lényegesen használhatóbb volt, mint az *ars corrigendi*ről készült másik két 16. századi könyv.²⁶⁰ A könyv célja, hogy számtalan példa segítségével útmutatást nyújtson a szövegromlások logikájának megismeréséhez a betűtévesztéstől egészen a szavak rontásáig. A szövegkiadáshoz vagy a kritikai apparátus használatához Canter is hasonló visszafogottsággal nyúlt, mint Falkenburg (aki a barátja volt),²⁶¹ szorgalmasan feltüntetve a margón javításainak forrásait és egyéb megjegyzéseit.²⁶²

Canter alapos leuveni és párizsi iskolázása után számos francia és itáliai egyetemet felkeresett, és nagy lelkesedéssel gyűjtötte a kéziratokat. Minden jel szerint apai örökségéből élve életét a tudós-szerzetes eszményéhez igazította: a cölibátus elleni közhangulat ellenére került a mulatozást, a nőket és szigorú diétát követve egyedül a filológiának szentelte idejét. A napi rutint a munka, a szerény étkezések, a séták és szieszták szigorú rendje határozta meg, amint Melchior Adam biográfiája érzékletesen beszámol róla.

Plantin és Zsámboky számára Canter az 5. századi Ióannész Sztobaiosz antológiájának két első könyvét készítette elő kiadásra, illetve fordította le. A könyvet egybekötötték a termékeny 14–15. századi neoplatonista, Gemisztosz Pléthón egyik orációjával. Amint azt Guglielmo Sirleto kardinálishoz szóló dedikációjában Plantin kifejti (Zsámboky e kapcsolat miatt is fontos volt Plantin számára), Sztobaiosz szövegének csonkulásai és romlásai mindenki számára ismertek voltak, de Zsámboky volt az egyetlen, aki a kérdést komolyan vette, és megszerezte Sztobaiosz teljesebb kéziratát.²⁶³ Mivel azonban ez a kézirat is hemzsegett a hibáktól, Zsámboky Sirletótól beszerzett egy másik kéziratot, amiről Plantinon keresztül Fulvio Orsinitől értesült.²⁶⁴ E két kézirat-hoz Plantin hozzárakott egy harmadikat, és sikerült meggyőznie Cantert a fordításról. A kiadás azért késett, mert Plantin a tökéletességre törekedett. Zsámboky tanácsára e „közös fáradozásait” tehát Sirletónak ajánlja.

a testvére, Theodore-ra visszamenő forrásokat használt. Theodore szintén szerzője volt egy *Varia lectiones* c. filológiai műnek.) Canter Scaligerrel való rövid együttműködésére lásd GRAFTON, *Joseph Scaliger*, i. m., I, 106 és 114.

260 G. Canterus, *De ratione emendandi Graecos auctores syntagma*, amit függelékként csatolt *Novae lectiones* c. művének harmadik kiadásához: Gulielmi CANTERI Ultraiectini *Novarum lectionum libri quatuor*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1566. Lásd KENNEY, *The Classical Text*, i. m., 36–37. Vö. Klara VANEK, „*Ars corrigendi*” in *der Frühen Neuzeit: Studien zur Geschichte der Textkritik*, Berlin, de Gruyter, 2007, 52–62.

261 Lásd Canter Falkenburg által közölt versét: NONNUS, i. m. (251. jegyz.), f. ¶¶2^v.

262 Lásd a paratextusokat a Canter által kiadott *Aelii Aristidis Adrianensis Oratoris clarissimi Orationum Tomi tres* (Bázel, Perna, 1566) műben. Vö. *Griechischer Geist aus Basler Pressen*, Hrsg. Frank HIERONYMUS, Basel, Universitätsbibliothek, 1992; kibővített internetes kiadását Christoph SCHNEIDER és Benedikt VÖGELI készítették: <http://www.ub.unibas.ch/kadmos/gg> (GG 235).

263 Johannes STOBÆUS, *Eclogarum libri duo* [...], Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1575, f. 3^r.

264 Lásd Plantin Orsinihoz írt levelét: „Quant à la phisique de Stobea, je suis joyeux que Vostre Seigneur m'ait adverti d'où elle procède, car Sambucus m'en a rescrit, et, s'il la m'envoye pour imprimer, j'en feray le devoir, comme aussi de parler à Canterus, la première fois que je le verray ou luy rescriroy” (1568. jún. 13.). VOET, i. m. (105. jegyz.), V, 2136–2137.

A kiadó Plantin elbeszélése nem teljesen esett egybe a „fordító”, vagyis Canter történetével, bár Zsámboky érdemeit ő is hasonlóképp hangsúlyozta a teljesebb Sztobaioszkiadás előállításában. Ugyanakkor Juniushoz hasonlóan Canter sem szerette volna saját szerepét a fordítóéra redukálni, hiszen Zsámboky kódexei tele voltak elírásokkal, sőt még központozást sem tartalmaztak. Miután Sztobaiosz több helyen is szorosán követte Plutarkhoszt (még a fejezetcímekben is), ez megkönnyítette a szöveg rekonstrukcióját és emendálását. Az esetek többségében azonban Canternek a saját tapasztalatára kellett hagyatkoznia, vagyis a konjektúra módszeréhez folyamodott (margójegyzeteiben a kódexekre nem is hivatkozik). Ennek eredményeként 230 margójegyzet jelzi emendációit, illetve mutat rá Sztobaiosz forrásaira. (Talán nem lehet véletlen, hogy Canter Zsámboky emendációiról – amelyekre Zsámboky ifj. Camerariusnak írt levelében utalt – említést sem tesz. Ezek száma és minősége valószínűleg nem volt sajátjaihoz fogható.²⁶⁵) Ez persze nem azt jelenti, hogy a fordítás maga ne kívánt volna hatalmas erőfeszítéseket. Canter néhány hónap alatt 136 órát töltött el fordítással, „si res ad calculum vocetur”.²⁶⁶ Ezt a rendkívüli sebességet azzal magyarázhatjuk, hogy nem röstellte a korábbi fordítók munkáit felhasználni, már ahol ezek rendelkezésére álltak (nevüket természetesen feltüntette a margón), és csak azokat a verseket fordította újra, amelyeket túl nagy költői szabadsággal fordítottak le az elődök. Pléthon kiadásának előszavában Canter már kevésbé hangzik magabiztosnak. Hangsúlyozza, hogy a Zsámboky körüli fordítói csapathoz (Hadrianus Juniushoz, Johann Löwenklauhoz vagy Laurentius Sifanushoz) aligha mert volna csatlakozni, hacsak nem magánál jobbnak tartott barátai kérték volna ki egyes filológiai kérdésekben a tanácsát.

Johann Löwenklau (1541–1594)

Magunk mögött hagyva Németalföldet, három filológusról kell még szót ejtenünk: Johann Löwenklauról, Laurentius Sifanusról és Claude Auberyről. Közöttük egyértelműen Löwenklau volt a legfontosabb, aki Zsámboky könyvtárából hét művet rendezett sajtó alá, egy nyolcadikat (Zószimosz történeti munkáját) pedig bécsi barátjának ajánlott.²⁶⁷

265 Lásd az ifjabb Camerariusnak írt levélből vett idézetet a 255. lábjegyzetben.

266 Ez az utolsó megjegyzés arra utal, hogy Canter kíváncsi volt, mennyit dolgozott (feltételezhető) Plantintól származó honoráriumáért.

267 BONFINI, *Symposion trimeron*, i. m. (61. jegyz.); Michael Siculus GLYCAS, *Annales, qui lectori praeter alia cognita iucunda et utilia: Byzantinam historiam universam exhibent, nunc primum latinam in linguam transscripti et editi per Io. LEWENCLAUM*, ex Io. SAMBUCCI V. C. Bibliotheca, Basileae, Episcopus, 1572; Constantinus MANASSES, *Annales Constantini Manassis: Nunc primum in lucem prolati, & de Graecis Latini facti*, Basileae, Episcopus, 1573; LX *Librorum Basilikon, id est, Universi iuris Romani, auctoritate principum Rom. Graecam in linguam traducti*, Basileae, Episcopus, 1575; ZOSIMUS, *Historiae novae libri VI...*, Basileae, Episcopus, 1576; APOMASAR [Abu Ma'schar], *Apomasaris Apotelesmata, sive de significatis et eventis insomniorum, ex Indorum, Persarum, Aegyptiorumque disciplinis*, depromptus ex Jo. SAMBUCCI V. C. bibliotheca liber, Jo. LEUNCLAIO interprete, Frankfurt am Main, A. Wechel, 1577; COMMENUS, *Legatio [...] Commeni [...], sive Theoriani cum Catholico disputatio [...]*, Basileae, Perna, 1578; Manuelus

A humanista képzettségű Löwenklau kora egyik legkiválóbb orientalistájává kepezte magát; híressé leginkább az Oszmán Birodalom történetéről írott műve tette.²⁶⁸ A Münster környékéről származó, Wittenbergben, majd Heidelbergben iskolázott humanista alkalmi munkákból tartotta fenn magát, ami gyakori helyváltoztatással járt. Filológusi és grécista karrierje Bázelen, Oporinus kiadói házában indult. Zsámboky tehát Oporinuson és Zwingeren (a bázeli szellemi élet központi figuráján) keresztül lépett vele kapcsolatba.²⁶⁹ Amikor Oporinus 1568-ban meghalt, és korábbi asszisztense, Eusebius Episcopius (aki maga is kiadott műveket) Zsámboky kiadási projektjeit teljességgel mellőzte, Zsámbokynak szüksége lett valakire, aki a már megkezdett kiadásokon (pl. Bonfini dialógusain²⁷⁰) tovább dolgozott, és hajlandó volt besegíteni bizánci és ógörög kéziratának kiadásába is. Löwenklau a lehető legjobb választásnak tűnt, már csak azért is, mert orientalista érdeklődésének Zsámboky kéziratgyűjteménye tökéletesen megfelelt. A magyar humanista Löwenklau munkájának ellenszolgálatánaként – és most nem a neki dedikált két kötetről beszélünk, hanem az összes többről – többnyire csak gazdag bécsi és közép-európai patrónusok felé való közvetítését tudta felajánlani, olyan emberek felé, akik érdeklődésükben és vallási szemléletükben osztoztak vele és Löwenklaival. Közéjük tartozott a három császár bizalmát élvező kipróbált katona és tanácsos, Lazarus von Schwendi, a közép-európai vallásos középút egyik legmarkánsabb képviselője; a diplomata és tanácsos Hieronymus Beck von Leopoldsdorf, aki személyesen gyűjtött keleti forrásokat Konstantinápolyban; a császári tanácsos Julius von Salm, aki Thurzó Erzsébetet vette feleségül és Bornemisza Péter patrónusa is volt; Karel Žerotin, a híres művelt moráviai arisztokrata; később a boroszlói patrícus, Jacob Monau is, hogy csak néhányat soroljunk fel Löwenklau későbbi patrónusai közül.²⁷¹

Zsámboky néhány éven át gyakorlatilag folyamatosan ellátta munkával Löwenklaut. Miután Bonfini szümptionjának kiadásával (1572) végzett, latinra fordította a 12. szá-

PALEOLOGUS, *Imp. Caes. Manuelis Paleologi [...] praecepta educationis regiae*, Basileae, Perna, 1578.

268 Löwenklau (Leunclavius/Leonclavius) Vesztfáliában született, Lübeckben és Livóniában nőtt fel. Wittenbergbe járt egyetemre, és az oszmán történelem, ill. a keleti protestáns misszió hamar felkeltette az érdeklődését (Jacob Heraclidest személyesen is megismerte). Vándorhumanistaként éveken át élt Bázelen, két éven át Torinóban, és több éven át Bécsben, továbbá Karel Žerotin udvarában. Lásd Franz BABINGER, *Herkunft und Jugend Hans Löwenklaw's*, *Westfälische Zeitschrift*, 98/99(1949), 112–127; Uő, *Johannes Lewenklaws Lebensende*, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 50(1951), 5–26; Dieter METZLER, *Johannes Löwenklau = Westfälische Lebensbilder*, Hrsg. Robert STUPPERICH, Münster, Aschendorff, 1985, XIII, 9–44; Marie-Pierre BURTIN, *Un Apôtre de la Tolérance : L'Humanist Allemand Johannes Löwenklau, dit Leunclavius (1541–1593?)*, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 52(1990), 561–570; Ács Pál, 'Pro Turcis' és 'Contra Turcos': *Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török históriájában* = „Ez világ, mint egy kert...”: *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat, 2010, 79–93.

269 Lásd Zsámboky Zwingerhez címzett levelét 1568. szept. 21-ről („Hieronymus Volfius ad me Augusta scribens significat se de Oporini bibliotheca nihil certi adhuc cognovisse minus an Leonclavius istic sit, ad quem missurus quaedam eram”) és 1569. máj. 31-ről: SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 92 és 161–162.

270 Lásd a 103. jegyzetet.

271 Lásd BABINGER, *Johannes Lewenklaws Lebensende*, *i. m.*, 10–11; BURTIN, *Un Apôtre de la Tolérance*, *i. m.*; ALMÁSI, *i. m.* (2. jegyz.), 224.

zadi bizánci krónikások – Mikhael Glukas (1572) és Konsztantinosz Manasszész (1573) – történeti műveit, illetve a Bölcs Leó bizánci császár nevéhez fűződő *Baszilika* című gyűjteményt, ami a *Corpus Juris Civilis* görög adaptációja volt, s latinra visszafordítva mintegy kommentárként lehetett használni. Zószimosz történeti művét, mint említettük, Zsámbokynak dedikálta, kijelentve, hogy ez fejezte ki háláját a legőszintebben, mert ez a mű – szemben a többivel – nem Zsámboky könyvtárából származott. Valójában e különös késő antik, keresztényellenes műnek a kiadása eredetileg Thomas Rehdiger terve volt, aki megjelenését már nem érthette meg, jóllehet a gyakorlati megvalósítás mindenképpen Löwenklau érdemének tartható, sőt még az egyetlen, Rómában őrzött kéziratot is neki sikerült megszereznie.²⁷² Hogy ebben kik voltak a segítségére, arról okkal hallgatott: a kéziratot Guglielmo Sirleto (vagyis Zsámboky „barátja”, a római cenzor) fellépésére nem sokkal később áthelyezték a Vatikáni Könyvtár zárt részlegére (egészen a 19. századig ott is maradt), kiadása pedig minden valószínűséggel a legfontosabb oka volt annak, hogy 1596-ban Löwenklau összes publikációja indexre került.²⁷³

Új patrónus után nézve Zószimoszt azonban nem csupán önzetlen hálából dedikálta Zsámbokynak, mint ahogy azt Löwenklau a szövegben állította. A magyar könyvgyűjtő, aki egyszer azt is meglebegettette, hogy segít neki Bécsben állást találni, mindenképp fontos embernek, potenciális jótevőnek tűnhetett.²⁷⁴ Még ha közbenjárhatott is Zsámboky a kézirat megszerzése érdekében, Löwenklau ezt nem említette, és nem is említhette. Arról sem beszélt, hogy patrónusok hiányában szívesen eltöltött volna némi időt Zsámboky könyvtárában. Amikor a magyar humanista értesült Löwenklau dedikációjáról, megígérte, hogy amint a művet elolvasta, küld neki egy ajándékokcskát („munusculum”). Az ajándékokcskánál valószínűleg jobban jött, hogy Zsámboky több mint fél évre magához fogadta a német humanistát, ami láthatóan mindkettőjük számára gyümölcsözőnek tűnt, még akkor is, ha Zsámboky nem volt abban a helyzetben, hogy Löwenklau patrónus- és állásnélküliségét orvosolja.²⁷⁵

272 Lásd Löwenklau Zószimoszhoz írt dedikációját (267. jegyzetben), f. α2^r-5^r.

273 *Index des livres interdits*, IX, *Index de Rome 1590, 1593, 1596*, éd. J. M. De BUJANDA, Sherbrooke, Centre d'études de la Renaissance, 1994, 462 és 600. Zószimosz publikációjához lásd még François PASCHOUD, *Introduction = ZOSIMUS, Histoire nouvelle*, éd. François PASCHOUD, Paris, Les Belles Lettres, 1971, lxxix-lxxxii; McCUAIG, *i. m.* (134. jegyz.), 77–78.

274 „Saluta Leonclavium a me, et promissorum mone, cuius ingenium magni facio, industria si constans fuerit, dabo operam, ut aliquando altiore loco conspiciatur si voluerit.” Bazel, Universitätsbibliothek, Handschriften, Fr.-Gr. I 12, no. 329. Másolata *uo.*, Mscr G2 II 8, no. 161 (1571. dec. 8.). Vö. az 1576. júl. 9-én írt levéllel: „Leonclavium, Virum doctissimum, suis meritis complexurus sum omni genere officiorum...” SAMBUCUS, *i. m.* (5. jegyz.), 196.

275 Zsámboky levelezése szerint Löwenklau 1576. okt. 13. és 1577. ápr. 14. között tartózkodott Bécsben (*uo.*, 198 és 214). Április környékén valószínűleg elhagyta Bécsset (talán éppen Bazelba távozott, hiszen Zsámboky arra kéri Zwingert, hogy vegye szárnyai alá), de láthatólag elutazását nem koronázta siker. 1577. nov. 12-én Zsámboky arról tájékoztatja Zwingert, Löwenklau Falkenburggal együtt Bécsben van (aki valószínűleg Boroszló irányában volt átutazóban), és kéri helvét barátját, hogy legalább azt az 50 koronát szerezze meg számára, amit Perna ígért neki, feltehetőleg Plótinioszon végzett munkájáért: „Leonclavius Vienne est, est quoque Falkenburgius nobiscum aliquamdiu mansurus, a suo comite feudorum recipiendorum caussa legatus. Te valde oro, quando Leonclavius omni patrocinio et favore

Löwenklau vendégeskedéséről szóló, Zwingernek írt első beszámolójában a magyar humanista arról tudósít, hogy barátja belevetette magát könyvtárába, és későbbi publikációkhoz gyűjt anyagot. A megszokott visszafogottságához képest már-már lelkesnek tűnt: „quotidie una sumus”.²⁷⁶ Néhány hónappal később Cratónak is utalást tett kapcsolatuk intim légkörére, elmesélvén, hogy Crato levelét éppen akkor olvasták fel neki, amikor nagyon szerény vacsorájukat készültek Löwenklaualval elkölteni.²⁷⁷ Löwenklau végül nem egy, hanem több publikáció számára is sikerrel gyűjtött anyagot Zsámboky könyvtárában.²⁷⁸

Közéjük tartozott a 9. századi arab Apomasar (Abu Ma'schar) görög nyelvre fordított álmoskönyvének latin fordítása (1577). A Hieronymus Becknek szánt mű dedikációjában Löwenklau kifejtette: utazásai során Beck maga is megtapasztalhatta, hogy a távoli Keleten mennyire könnyedén megférnek egymás mellett a különböző hitek, amire Apomasar is példa. A következő latin fordítás már egy csokor bizánci szerzőtől származó vallási és történeti művek gyűjteménye (*Legatio Imp. Caesaris Manuelis...*, 1578) – mind Zsámboky könyvtárából. Ezt a sorban II. Manuél Palaiologosz bizánci császár fia számára írt királytűkre követte más hasonló tartalmú szövegekkel egybekötve (*Imp. Caes. Manuelis Palaeologi Aug. praecepta educationis regiae...* 1578).

Jóllehet Löwenklau kiadásai mind *editio princeps*ek, valójában nem szövegkiadások, hanem csak fordítások. Filológiai kompetenciáját így e művek alapján nem lehet megítélni, de úgy tűnik, őt nem is a filológiai finomságok foglalkoztatták, hanem a Zsámbokyval közös cél, hogy ismeretlen munkákat tegyen közzé, és terjessze a Bizáncról, az oszmánokról és a Keletről szóló ismereteket.²⁷⁹ Az ezirányú érdeklődésnek ebben az időben Bécs volt a középpontja (különösen Hugo Blotius könyvtárosi kinevezése után), és Löwenklau bécsi belépőjét éppen Zsámbokynak köszönhette. Később, 1584–1585-ben sikerrel csatlakozott egy Bécsből kiinduló, Konstantinápolyba tartó misszióhoz, amivel megalapozta a következő évtized során publikált, oszmán történelemre vonatkozó kiadásait.

dignus ita frustratus est spe allobrogica, apud Pernam 50 coronatos ei procures toties promissos.” *Uo.*, 229.

276 1576. okt. 13-i levél: *uo.*, 199. Azt, hogy Löwenklau ténylegesen mennyit élt (ha egyáltalán) Zsámboky otthonában, nem lehet megmondani.

277 „Tuae mihi redditae sunt, cum Leonclaius accepta salute mecum tenuiculum coenulae apparatus sumebat...” 1577. ápr. 13-i levél: *uo.*, 212.

278 Löwenklau munkájára vonatkozóan Zsámboky a következő megjegyzést írta be egyik kódexének lapjaira: „Has prudentes, sanas, non barbare scriptas disputationes, modis conscribendi rationis artificio has descripsit latine Joh. Leonclaius una cum Damasceni libello contra Manichaeos. Josephi contra Eplasmus. Bessar. Contra Plethonem non dissimili argumento libellis. Itemque Apomasari de insomniis, Palaeologi paraeneseon libro ad Filium et aliis a me suppeditatis, per aliquot Menses 1576 Mense Xbris, quae omnia se bona gratia publicatum est pollicitus. J. Sambucus.” A szöveget GERSTINGER idézi: *uo.*, 199.

279 Nem térhetünk itt ki a Xenophón-kiadás utáni filológusi konfliktusára Henri Estienne-nel, amit még nem teljesen tárt fel a kutatás. Vö. BURTIN, *Un Apôtre de la Tolérance, i. m.*, 565.

Laurentius Hubert Sifanus (1520–1579)

Löwenklaun kívül csak egyetlen német humanista dolgozott Zsámboky kiadási projektjein: a Schleiden közeli Bronsfeldről származó Laurentius Sifanus. Egy 11. századi ohridi érsek, Theophülaktosz bizánci kéziratának, az *Apostolok cselekedeteinek magyarázatának* kiadásában működött közre.²⁸⁰ Bár a német grécista a szűken vett *respublica litterariában* marginális szereplőnek tűnik, humanista karrierje tipikusnak mondható: legfontosabb kapcsolata a Fuggerekhez fűzte, akiknek szolgálatában majdnem tíz éven át házitanítóskodott (kb. 1539–1549 között), sőt még egy görög grammatikát is készített a számukra. Diákként és magántanítóként párizsi és itáliai egyetemekeket látogatva bejárta Európát. 1556-ban Kölnben települt le, ahol a helyi akadémia, a „Gymnasium Tricoronatum” görögprofesszora lett. Innét a kálvinista–lutheránus civakodástól terhelt strasbourgi akadémiára evezett át, majd onnan is tovább, a katolikus ingolstadti egyetemre, de igazából sehol sem érezte jól magát. Fő műve Nüsszai Szent Gergely összes művének kiadása (Bázel, Episcopus, 1562), ami annyi hibával látott napvilágot, hogy kilenc évvel később Löwenklaun segítségével Sifanus újra kiadta. Bár Zsámbokynak mint Jakob Fugger egykori tanítójának (1559 körül) személyes kapcsolatai voltak a Fuggerekkel, nem tudhatjuk, mennyit tudott Sifanus képességeiről, és miért éppen nála landolt a kiadásra szánt szöveg. Sifanus a dedikációban csak annyit mond, hogy Theophülaktosz szövegét a kölni kiadó, Arnold Birckemann küldte meg azzal a kéréssel, hogy írja át.²⁸¹ Kiderült azonban, hogy a másolat csaknem olvashatatlan (Kölnben rajta kívül alig valaki tudta kiolvasni), így Sifanus nemcsak azért aggódott, hogy a kis betűk megártanak a szemének, hanem azért is, hogy más autográf kézirat nem áll a rendelkezésére. Végül mégis elvállalta a munkát, és a pestis elől menekülve a steinfeldi kolostor falai között átírta a szöveget. Miután kész lett, Birckemann arra is rávette, hogy a csonka másolatot latinra fordítsa. Bár a kiadó elfogadható feltételeket ajánlott, a fordítással alaposan meg kellett küzdenie. Egyes szövegromlások okán újra és újra felhagyott a munkával, mivel minden reggel elégedetlenül olvasta az előző nap emendációit (ami a szokásos munkamódszere volt). Sifanus arról is beszámolt, hogy Zsámboky egy másik kéziratot is küldött neki, hogy Theophülaktosz szövegét pontosabban tudja datálni.

280 THEOPHYLACTUS, *i. m.* (66. jegyz.) Sifanusra a legjobb Heinz SCHMITT szócikke: *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, Hrsgg. Friedrich WILHELM, Traugott BAUTZ, Nordhausen, Verlag Traugott Bautz, 2005, XXIV, 1366–1376.

281 Ugyanakkor, Zsámboky Jean Matalhoz írt leveléből arra következtethetünk, hogy amikor Birckemann-nak kiküldte a példányt, már egyenesen Sifanusnak szánta: „Saluta D. Sifanium: et me, intra X. dies, Theophylactum missurum significato, quemadmodum ad Birckmannos quoque scripsi.” A levélrészletet Jean Matal idézi Georg Cassanderhoz írt 1564. jún. 6-i levelében: *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*, ed. Pieter BURMAN, Leiden, S. Luchtman, 1727, II, 289.

Utolsóként egy Sifanusnál is marginálisabb, de nem kevésbé érdekes figuráról, Claude Auberyről kell szót ejtenünk, aki a II. Theodórosz Laszkarisz, a művelt nikaiai császár által írt, *De communicatione naturali libri VI* című filozófiai mű kétnyelvű kiadására vállalkozott. Aubery a Meuse melletti Triaucourt-ból, egy kis francia faluból származott, innét származott latin neve is: Triuncurianus.²⁸² Alig volt még húsz éves, amikor Theophrasztosz *Jellemrajzok* című munkájának új, kommentált latin fordítását publikálta. Később a svájci Lausanne-ba költözve orvosként praktizált, majd 1576-tól filozófiát tanított. Élete végéig megőrizte az orvostudomány és a filozófia iránti érdeklődését, és mindkét tárgyban aktívan publikált, mint például (a skolasztikus érvelés haszná mellett érvelve) kommentárt készített Arisztotelész *Organonjához*, vagy fizikai-teológiai eszmefuttatást a földrengések okáról. Az 1580-as évektől kezdve figyelme vallási kérdések irányába fordult, és a lélek halhatatlanságáról és a keresztényi szeretetről kezdett publikálni, míg végül a megigazulás tanával kapcsolatban összeütközésbe nem került a kálvinista hatóságokkal. Béza nyomására (aki joggal aggódott, hogy Aubery befolyással lehet III. Henrik környezetére) a berni zsinat 1568-ban elítélte nézeteiért, aminek következtében katolizált, és visszatért Dijonba.²⁸³

Amint azt a Zsámbokynak címzett dedikációban kifejti, 1570 nyarán Tübingen felé tartva megismerkedett Bazelban Löwenklaual, akivel azonnal össze is barátkozott.²⁸⁴ Amikor pár hónappal később visszatért, Löwenklau beszélt neki Zsámbokyról mint irodalmi munkásságának legfőbb patrónusáról, és ennek bizonyítékeként átadta neki Laszkarisz könyvét, hogy olvassa el és fordítsa le. Aubery nem bánta, hogy magára vállalta a feladatot, mert örömet lelte a szerző filozófiai rendszerében. Amikor végül Zsámbokyhoz eljutott a könyv egyik példánya, megígérte, hogy Aubery iránti hálájának nyilvánosan hangot fog adni, és egy későbbi alkalommal valami komolyabbat is küld a számára.²⁸⁵

282 *Biografia universale antica e moderna*, Velence, G. B. Missiglia, 1822, III, 406; Thomas Frognall DIBDIN, *An Introduction to the Knowledge of Rare and Valuable Editions of the Greek and Latin Classics Including an Account of Polyglot Bibles*, London, Longman Group Limited, 1808³, 500; *L'Europe des humanistes: XIV–XVIIIe siècles*, eds. J.-F. MAILLARD et al., Turnhout, Brepols, 1998², 44; *Dictionnaire des lettres françaises: Le XVIe siècle*, Paris, Fayard, 2001, 81; Peter G. BIETENHOLZ, *Basle and France in the Sixteenth Century: the Basle Humanists and Printers in Their Contacts with Francophone Culture*, Genève, Droz, 1971, 65–66.

283 A Béza és Aubery közötti konfliktushoz lásd Scott M. MANETSCH, *Theodore Beza and the Quest for Peace in France: 1572–1598*, Leiden, Brill, 2000, 237–239; Henri MEYLAN, *Claude Aubery: L'affaire des 'Orationes'*, Lausanne, La Concorde, 1937; Paul GEISENDORF, *Théodore de Bèze*, Genève, Alexandre Jullien, 1967, 357–359. Abjurációjához lásd Claudius ALBERIUS TRIUNCURIANUS, *De fide catholica apostolica romana, contra apostatas omnes, qui ab illa ipsa fide defecerunt, orationes apodicticae VI, Quibus Epistola Pauli apostoli ad Romanos scripta catholice exponitur*, Bern, Jean Chiquelle, 1587.

284 Theodorus DUCAS LASCARIS, *De communicatione naturali libri VI*, Basel, [Eusebius Episcopus], 1571, 5.

285 „Aubero salutem: de cuius Epistola ad me publica me gratum declarabo, si ubi sit rescivero: et alia maiora ad ipsum brevi mittam.” Zsámboky Zwingernek 1571. dec. 8-án, lásd a 269. jegyzetet.

Zsámboky János filológus-segítőtársának e fenti szemléje számos tanulsággal szolgál. Bár a magyar humanistát nem lehet tisztán e csoport tagjának tekinteni, tény, hogy számos okból ő is e filológus körbe tartozik. Ugyanakkor az is tény, hogy „segítőitől” sok minden elválasztja. A különbségekkel kezdve nem árt rámutatni, hogy Junius és Sifanus kivételével a filológus segéderő nála fiatalabb férfiakból állt. Ennél is lényegesebb, hogy társadalmi rangban mind alatta álltak a császári történelmi és tanácsosi címet viselő udvaroncoknak, akinek a több mint 400 guldenes évjáradéka a külső szemlélő számára maga volt az eszményi stabilitás (bár, mint tudjuk, a fizetése valójában folyamatosan késett és akadozott).²⁸⁶ De még ha el is tekintünk a rangbeli különbségektől, megállapíthatjuk, hogy a Zsámboky és kézíratainak szerkesztői, fordítói közötti viszony a patrónus–kliens kapcsolattal volt analóg, annak ellenére, hogy a bécsi humanista a jelek szerint csak kivételes esetekben fizetett munkájukért. Ez már önmagában is kifejezi e különös viszonyokban az egyensúly hiányát, amit még a barátság retorikai eszköztárának teljes bevetése mellett sem lehetett teljesen elleplezni. Ha Löwenklau irányában a kapcsolat gördülékenyebbnek tűnik, mint Junius irányában, az részben talán annak is betudható, hogy Löwenklau sikeresebben alkalmazkodott egy szokványos patrónus–kliensi modellhez. Emellett feltehetőleg Zsámboky tényleges befolyásával kapcsolatban sem ringatta magát hamis illúziókba, mert jobban volt informálva. A filológus „segítők” szemében Zsámboky elsősorban egy, az életét a könyvkiadásnak szentelő, tehetséges könyvgyűjtő volt, és csak másodsorban jelentett filológiai tekintélyt. Zsámboky szemében viszont segítői csak amolyan szakértők voltak, a fordítás és szövegátírás fáradságos munkájának dolgos napszamosai. A fordításban Zsámbokynak is volt némi tapasztalata, az átírásban és az emendációban valószínűleg kevesebb. Mint emlékezhetünk rá, az átírást Junius is „molesta operá”-nak titulálta. Karrierjének előrehaladtával Zsámboky számára már a kollacionálás feladata is túlságosan fárasztónak tűnt. Amikor 1573-ban felajánlotta Zwingernek, hogy elküldi Arisztotelészhez fűzött olvasatait („varias lectiones”), egyben a kézíratai megküldését is felajánlotta: így Zwinger további problémás helyekre bukkanhat, „mert nekem egyedül a precíz kollacionálás munkája igen terhes lenne” („nam mihi soli is labor conferendi minute molestissimus esset”).²⁸⁷ Kéziratok átírása és lefordítása minden jel szerint nem a legvonzóbb tevékenységek közé tartozott Zsámboky szemében. Tegyük hozzá: az e tevékenységekhez szükséges alázatnak is, úgy tűnik, híjával volt.

Ha most azokat a szálakat vizsgáljuk, amelyek Zsámbokyt e filológus csoporthoz kötötték, hamar beláthatjuk, hogy a kötelékek elég erősek voltak a különbségek elfedésére. Mindenekelőtt összekötötte velük a görög nyelvű kultúra iránti közös szenvedély. A konjektúrák elutasításában, a szövegekbe való „be nem avatkozás” stratégiájában ráadásul többségük láthatólag osztozott Zsámbokyval, még ha e filológiai elvek megvalósításának szintjében különböztek is egymástól, mint ahogy a források megjelölésének kérdésében is. Mindent egybevetve a század közepének ez a „be nem avatkozó” filológus generációja mindent megtett azért, hogy a korábbi generációkhoz vagy kevésbé

286 ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 183–184 és 192–195.

287 SAMBUCUS, i. m. (5. jegyz.), 141. (1573. febr. 6.)

módszeres kortársaikhoz (pl. Jean Dorat-hoz vagy Adrien Turnèbe-hez) képeket korrektebbnek tűnjék.²⁸⁸ Nem elleneztek a latin fordítások készítését, de a latin nyújtotta nyilvánosságra általában kevesebb hangsúlyt fektettek, mint Löwenklau vagy Zsámboky. Ennél lényegesebb, hogy Zsámbokyhoz, a gyűjtőhöz és kiadóhoz hasonlóan ők is „mindenevők” voltak: bármilyen szöveg transzmissziója előtt nyitottak maradtak, legyen az költészet vagy próza; klasszikus, bizánci vagy arab; vallásos vagy keresztényellenes; Habsburg-párti vagy Habsburg-ellenes; vagy ne adj' isten obszcén. Abban a szerencsében volt részük, hogy olyan időkben élhettek, amikor ez a nyitottság alapvetően megengedhető volt, noha az indexre kerülés kockázatát nem lehetett teljesen elkerülni, hacsak az ember (mint Zsámboky) a kiadás folyamatától nem tartott kellő távolságot. Ez a nagyfokú nyitottság, ami a szellemi kultúra legkülönbözőbb termékei irányában megmutatkozott, analógiát mutat e filológus csoport vallási attitűdjével. Kevés lenne csupán azt állítani, hogy a vallási doktrína vagy rítusok iránt nem mutattak heves érdeklődést, hisz még az is kérdéses, hogy egyáltalán eljártak-e rendszeresen templomba. Minden jel szerint a keresztény vallásról és vallásgyakorlatról való gondolkodásukat gyakorlati szempontok határozták meg. E véletlenszerűen összeállított értelmiségi csoport vallási hozzáállását jól kifejezik a látszólag szélsőséges példákknak tűnő konverziók, Lipsius, Gifanius vagy Aubery esetei, ahogyan az afféle nikodemizmus is, ami rajtuk kívül Juniusra, Sifanusra vagy Zsámbokyra is jellemző volt.²⁸⁹ Sifanusnak például, aki katolikus hitéhez Strasbourgban is hű maradt, azonnal távoznia kellett, amint rajtakapták egy karthauzi szerzetes miséjén. Még Johann Sturm is megrökönyödött Sifanus „pápista” hitén. A katolikus Ingolstadtban viszont már a protestantizmusra való nyitottsága miatt került gyanúba, különösen, mikor előadásai során az eretnek Kálvint és Bézát idézte, vagy a tridenti reformok ellen érvelt.

Konklúzió

Miként jellemezhetjük Zsámboky János filológiai teljesítményét? „Tudós-gyűjtő volt, aki szerzeményeit saját nevének öregbítésére akarta felhasználni” – ahogy E. J. Kenney fogalmazott? Vagy pedig Piero Vettori nyomdokaiban járó filológus, aki minden bizodalmit a kézirati forrásokba helyezte, és jobb szeretett kiadatlan szövegekre vadászni, mint szövegromlásokon gondolkodni? Nehéz lenne határozott választ adni. Nagyon valószínű, hogy a konzervatív szövegg kritikához való kötődése legalább annyira Vettorinak volt köszönhető, mint amennyire annak a ténynek, hogy saját kéziratainak hű átiratait publikálva voltaképpen élete főművét, kéziratgyűjteményét helyezte a fi-

288 Vettori Turnèbe-ről való véleményéhez lásd a 147. jegyzetet. Vö. GRAFTON, *Joseph Scaliger, i. m.*, I, 83–87.

289 Junius vallási gondolkodásához lásd Dirk VAN MIERT, *The Religious Beliefs of Hadrianus Junius (1511–1575)* = *Acta conventus neo-Latini Cantabrigiensis: Proceedings of the Eleventh International Congress of Neo-Latin Studies (Cambridge 2000)*, eds. Rhoda SCHNUR et al., Tempe, Arizona, 2003, 583–594; Zsámbokyhoz lásd ALMÁSI, *The Uses of Humanism, i. m.* (2. jegyz.), 329–355; ALMÁSI–MOLINO, *Nikodemismus und Konfessionalisierung...*, i. m. (27. jegyz.), 112–128; Sifanushoz lásd SCHMITT, i. m. (281. jegyz.)

gyelem középpontjába. Még kell azonban azt is jegyeznünk, hogy ebben a korban a filológia – mint diszciplína és életforma – még csak kialakulóban volt. Jóllehet a filológiai munka metodikai alapjait már Poliziano lefektette (különbséget téve a kézirat-bizonyítékok és a konjektúrák között, és előnyben részesítve a kéziratok hagyaték legmegbízhatóbb kéziratának megoldásait),²⁹⁰ a gyűjtemények katalogizálásának és a paleográfiai rendszerezésnek fejlődése, vagy az írásformák grafikai reprodukciójának elterjedése nélkül igazi előrelépésre csak korlátozott lehetőségek voltak. A fennmaradt levelekben és előszavakban lépten-nyomon hasonló, csodás szövegjavításokról szóló történetekre bukkanunk, még sincs túl sok jele annak, hogy a 16. századi humanisták módszertanilag lényegesen többet akartak volna egyes – pusztulástól féltett – kéziratok hű transzmissziójánál. Ebben a kontextusban indokoltnak tűnik Zsámboky amelletti döntése, hogy tevékenységének középpontjába kiadatlan kéziratok és kéziratolvasatok kinyomtatását helyezi.

Ebben a korban a filológiának „a való életben” vagy az oktatásban betöltött szerepe még szintén csak kialakulófélben volt. Zsámboky karrierválasztása ebből a szempontból teljesen egyedülállónak tűnik: a Habsburg császári udvarhoz és az udvari élethez való ragaszkodása nyilvánvalóan legalább annyira megdönthetetlen volt, mint amennyire a *respublica litterariá*hoz való hűsége. Bár atipikusnak mondható életével nem volt egyedül a filológusok világában, mindenképpen a kisebbséghez tartozott, és feltehetőleg az egyetlen olyan ember volt, aki rangos *udvari* pozíciója ellenére alapvetően élete végéig képes volt filológusnak megmaradni. Bizonyára nem túlzás azt állítani, hogy a 16. században a számba vehető, filológiai munkát végző tudósok nagyobbik fele valamilyen felsőoktatási intézményben tanított, minthogy a filológiai tanulmányok már régóta az akadémiai és egyetemi tanterv részét képezték.²⁹¹ Egy másik jelentős csoportjukat jobbra „független értelmiségként” lehetne a legjobban meghatározni, persze nem gazdasági értelemben, hanem relatív intézményi függetlenségük miatt, lévén, hogy bevételi forrásaik különböző tevékenységekből – magántanításból, orvosi vagy tanítói praxisból, kiadói foglalkoztatásból stb. – származtak. Az e két nagyobb csoport közötti fluktuáció jelentős volt, és a „független” értelmiségiek csak elenyésző része ragaszkodott a valódi intézményi függetlenséghez. Csak nagyon kevesek voltak abban a kitüntetett helyzetben, hogy a filológiával mindenféle intézményi kötelezettség nélkül (vagy csak elhanyagolható kötelezettségek mellett) foglalkozhassanak. E kis csoport kiemelkedő tagjai közé tartozott például a Padovában élő Gian Vincenzo Pinelli, akit kortársai annak ellenére az egyik legjobb filológusnak tartottak, hogy egyáltalán nem publikált;²⁹² a Farnesék könyvtárosaként Rómában élő Fulvio Orsini;

290 GRAFTON, *Joseph Scaliger, i. m.*, I, 9–100.

291 Még ha az egyetemi tanárok és az udvaroncok fizetése között sok esetben nem is volt nagyságrendi eltérés, a két csoport közötti státusbeli eltérést nem szükséges ecsetelni. Valószínűleg nem véletlen, hogy Zsámboky egyetemi tanításáról oly kevés információ birtokában vagyunk.

292 Pinellihez lásd Marcella GRENDLER, *A Greek Collection in Padua: The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535–1601)*, *Renaissance Quarterly*, 33(1980), 386–415; Adolfo RIVOLTA, *Catalogo dei Codici Pinelliani dell'Ambrosiana*, Milan, Tipografia Pontifica arcivescovile S. Giuseppe, 1933, i–xxiv; Aldo STELLA, *Galileo e il circolo culturale di Gian Vincenzo Pinelli e la „Patavina Libertas” = Galileo e la cultura padovana*,

vagy a firenzei patricius Piero Vettori, aki a Studio Fiorentinóban úgy is vállalt tanítást, hogy arra nem szorult rá. Elméletben Zsámboky János udvari historikusi rangja sem jelentette, hogy teljességgel kötelezettségek nélkül élhette volna életét. Amikor például II. Miksa parancsot adott az udvari fizetőmesternek, hogy történésze számára évi 100 tallért fizessen, akkor döntését úgy indokolta, „hogy ezáltal a rá kiszabott munkákat és történeteket annál fényesebben kivitelezhesse”.²⁹³ Ennek dacára Zsámboky történelmi működése jószerivel kiadói és antikváriusi munkájára redukálódott, ami persze nem jelenti azt, hogy maga a történelmi szerep és az ezzel kapcsolatos elvárások ne befolyásolták volna filológusi teljesítményét. 1568 után a klasszikus vagy bizánci szövegek szerkesztésére fordított filológiai erőfeszítéseit már egyáltalán nem volt olyan könnyű összeegyeztetnie hivatalával és nemesi, udvaronci rangjával. Ennek ellenére Zsámboky kiváltságos helyzetéhez kétségünk nem férhet. Minden lehetősége megvolt rá, hogy saját érdeklődésének és kutatási szenvedélyének éljen, s hogy a görög és bizánci kultúra kevésbé ismert szerzőit gyűjtőmunkájának középpontjába helyezze. A filológiai viták centrumaitól (Rómától, Firenzétől, Párizstól és Németalföldtől) való fizikai távolsága egyben kortársai terjedős kommentárjaitól és többkötetes *adversariáitól* való távolságot és távolságtartást is jelentett. Velük ellentétben Zsámboky különleges görög (és latin) kéziratok gyűjtésére koncentrált, és ebben könyvtára – Blotius megítélése szerint – királyok és maga a pápa gyűjteményével volt összevethető. Bár a kéziratgyűjtemény kialakulásáról még mindig csak keveset tudunk, sok jel mutat arra, hogy a ritka és értékes kéziratok felhalmozása egy életen át tartó, céltudatos erőfeszítések eredményének tekinthető. Zsámboky szerencséjére a kéziratok irányába érzett szenvedélye igazodott a filológia művelésének kortárs irányzatához, a nagy gyűjtemények iránti általános tisztelethez és a régi kéziratok értékébe vetett filológusi hithez.

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy Zsámboky János filológiához való ambivalens hozzáállását és egyenetlen filológusi teljesítményét egyszerre helyezzük bele a 16. századi filológia – a Polizianótól Vettoriig terjedő értékes tradíció – viszonyrendszerébe, valamint a bécsi helyszín kontextusába, vagyis az európai kulturális és nyomdai központoktól távol fekvő, jelentős státuselvárásokat közvetítő császári udvar keretei közé. Zsámboky esete arra figyelmeztet, hogy a reneszánsz filológia fejlődésének történetét érdemes a kor társadalmi és infrastrukturális kontextusában értelmezni, amelyben a ritka és értékes kéziratokhoz való kiváltságos hozzáférésnek oly nagy társadalmi presztízse volt, hogy az a filológiai gondolkodásra is meghatározó befolyással bírt.

ed. Giovanni SANTINELLO, Padova, CEDAM, 1992, 300–325; Anna Maria RAUGEI, *Les Correspondents = Une correspondance entre deux humanistes : Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy*, éd. A. M. R., Firenze, Olschki, 2001, I, xiii–xxx; William McCUAIG, *On Claude Dupuy (1545–1594)*, *Studies in Medieval and Renaissance History*, 12(1991), 72–91.

293 „Und, damit Er die Ime anbevolhne Lucubrations et historias desto statlicher absolvieren müge [...]”. Bécs, ÖStA, FHKA, GÖ 104(1567–1568), f. 398; és *uo.*, Prot. 1568 Exp (No. 277), f. 163. E császári rendelkezés következtében Zsámboky két helyről kezdte évjáradékát húzni: 200 forintot a Magyar Kamarától, és innentől 100 tallért a Császári Kamarától (ez végül eléri a 300 tallért) – amit láthatólag immáron történelmi hivataláért kapott. Vö. ALMÁSI, *The Uses of Humanism*, i. m. (2. jegyz.), 171.